

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI

Gülsün Çaryýewa

ŽURNALISTIKANYŇ
PSIHOLOGIÝASY

Ýokary okuw mekdepleriniň žurnalistika hünäriniň
talyplary we mugallymlary üçin okuw gollanmasy.

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlendi.

Aşgabat -2010

Çaryýewa G.

Žurnalistikanyň psihologiýasy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 124 sah.

GIRIŞ

PSIHIKA HAKYNDADA UMUMY DÜŞÜNJE.

1. Psihologiýanyň predmeti.
2. Psihika barada umumy düşünje

Psihologiýa hem özüniň mazmuny boýunça çylşyrymly predmetleriň biridir. Bu predmeti öwrenmekde dürli garaýyşlar bardyr. Psihologiýany kesgitlemekde ýüze çykýan çylşyrymlylyk ol hem psihologiýa boýunça belli bir **terminalogiýanyň** bolmazlygydyr. Entek “psihologiýa” sözi ýüze çykmanka, gadymy döwürde ol jan hakyndaky ylym hökmünde öwrenilipdir. Soňra, XVI asyryň başlarynda Ewropada Hristian Wolf (1679 – 1754) ilkinji bolup psihologiýa düşüncesini ulanylşa girizýär.

Bu ylym birnäçe ýerlerde, esasan-da XVII-XVIII asyrlarda Ýewropanyň köp döwletlerinde öwrenilip başlanýar. Häzirki wagtda dünýäniň köp döwletlerinde olaryň okuw jaýlarynda ylmyň bir pudagy hökmünde öwrenilýär.

Psihologiýanyň predmeti psihiki hadysalar hökmünde materiýa mahsus bolan zatdyr. Şol sebäpli, psihologiýany ylym hökmünde kesgitlemekde, psihiki hadysalaryň kanunlaryny we häsiýetlerini öwrenmekde, real dünýäniň hadysalaryny hem-de predmetleriň ýagdaýlaryny şöhlelendirmekde ýokary derejede guralan materiýa degişlilikinden-mahsuslygyndan ugur alynýar. Psihika diňe adamlara degişli bolman, haýwanlara-da degişlidir. Diýmek, adamlaryň psihologiýasy bilen bir hatarda haýwanlaryň hem psihologiýasy bardyr. Psihologiýa ylym

hökmünde adamlaryň we haýwanlaryň psihikasyny öwrenýär. Şeýlelikde, umumy psihologiýa psihikany, psihiki hadysalary, adamlaryň aňyny indiwiidual aýratynlyklaryny öwrenýän ylymdyr.

Her bir ylym özüniň öwrenýän predmetiniň aýratynlygy bilen beýleki ylymlardan tapawutlanýar. Mysal üçin, geologiýa ýeriň taryhyny, gurluşuny, düzümini öwrenýän bolsa, geodiziýa ýeriň ölçegini we formasyny öwrenýär. Psihologiýa taýdan öwrenilýän hadysalaryň özboluşly aýratynlygyna hem düşünmeklik belli derejede kynçylygy döredýär we adamlaryň dünýagaraýşyna bagly bolýar. Psihologiýa obýektiw hakykaty şöhlendirýän psihika hakynda ylymdyr. Psihologiýa psihiki prosesleri we psihiki aýratynlyklary öwredýär.

Psihologiýa sözüniň asly grekçe “pisýuho” (jan), “logos” (ylym, söz) diýen sözleri aňladýar we jan hakyndaky ylym diýen düşüňjani berýär. Gadymy zamanda psihologiýany ilkinji bolup beýan eden grek alymy Arestotel (biziň eramyzdan 384-322-nji ýyllarda ýaşan, ol özüniň “jan hakynda” diýen işni ýazan) bolupdyr.

Belli bolşy ýaly, hemme psihiki prosesler: duýgular, beýnä ornaşdyrmalar, aňlamalar, kabul etmeler, pikirler, oýlanmalar, ünsler, sözler, islegler, höwesler, ukyplar, meýiller, erk häsiýetler we başgalar adamlara iň ýakyn hem-de ilkinji hadysalardyr. Bu zatlara hakykatdan we ylmy taýdan düşünmeklik adamyň pikiriniň iň ähmiýetli meseleleriniň biridir.

Psihika barada umumy düşüňje berlende ýene-de birnäçe zatlary bellemek gerek. Her bir ylym adamzadyň aňlap bilmesiniň özbaşdak şahasy bolup onuň özüniň ýörite öwrenýän predmeti bardyr. Umuman alanyňda

psihologiýany öwrenmegiň predmeti psihikadyr. Psihika-hakykatdan-da öwrenmegiň ýörite predmetidir. Psihika beýniniň häsiýetini aňladýar. Beýni köp zatlary alamatlandyrýar, psihika bolsa onuň aýratyn häsiýetlendirmesi bolup, özümizi gurşap alan hakykaty şöhlendirýär. Tebigatda şöhlelenme hadysasynyň örän giň manysy bolup, psihiki **şöhlelenmäniň bolsa özüniň spesifik aýratynlygy bardyr.**

Psihologiýa ylym hökmünde diňe bir aýry-aýry psihiki hadysalary öwrenmek we düşündirmek bilen çäklenmän, ol hadysalaryň syryny açyp görkezýär hem-de jemleýär, şol psihiki hadysalaryň kanuna- laýyklygyny we geljekde şol hili prosesleriň neneňsi boljakdygyny salgy berýär. Adam psihikasy iňňän ösen aň-düşünjeliligi bilen haýwanlaryň psihikasyndan ýokary derejede durýar.

Şeýlelikde, psihologiýa-bu psihikanyň peýda bolşy, döreýşi, ösüşi we adam aňynyň konkret-taryhy şahsyýet aýratynlygynyň kanuny laýyklygy baradaky ylymdyr.

Bellenilişi ýaly, psihika-psihik prosesler psihologiýanyň esasy mazmuny bolup durýar. Psihiki prosesler, birinjiden, hakykatda bar zada akyl ýetirmekligi öz içine alýar. Adam gös-göni duýgy organlaryna täsir edýän predmetleri ten duýgusy bilen duýýar we beýnä ornaşdyrýar. Göz öňüne getirmeler-ozal beýnä ornaşdyrylan zadyň obrazlary adamyň aňynyň proseslerinde täzeden başlanýar, hyýal prosesinde bolsa täzeden işlenilýär.

Ikinjiden, emosional proseslere hem (begenç, şatlyk, lezzet almak, söýgi, hormat, guwanç ýa-da gynanç, hesret, gorky, gahar, ýigrenç, alada we başgalar) adam akyl ýetirýär ýa-da dürli duýgylar arkaly başdan geçirýär.

Üçünjiden, erk prosesleri: islegleriň oýanmagy, belli bir derejede täsir etmek niýetleriniň döremegi, dürli zatlar hakynda göwne düwürmeler we olary amala aşyrmaklyk hem psihiki proseslere degişlidir.

Şeýlelikde, psihik prosesler adamlaryň akyly işini, duýgylaryny we erk-islegleri diýilýänleri öz içine alýarlar. Psihik prosesler biri-birinden üzňe däldir. Adamy gurşap alan zatlar, iş, hadysalar onuň ol zatlara akyly ýetirmegine hem-de psihik prosesleriň döremegine alyp barýar. Adamynyň psihiki aýratynlyklary onuň häsiýetini, temperamentini, ukyplaryny, akylynyň hilini, dürli zatlara-hünärlere gyzyklanyşyny, özüniň edýän işinde beýleki adamlardan tapawutlanyşyny we başgalary öz içine alýarlar. Mysal üçin, adamyň öz aýratynlyk ýagdaýy, paýhaslylygy, gaharjaňlygy, belli bir işe-hünäre ukyplylygy (matematika, fizika, himiýa, tehnika, zähmete we başgalara) hem emosional we erk-isleg prosesleri bilen baglanyşyklydyr.

Psihika ýokary derejede bolan materiýanyň önümidir. Materiýa bize hemişe täsir edip durýar, organizmde dürli duýgylary emele getirýär, daşary dünýä bilen gös-göni baglanyşdyrýar, biziň syzgy organlarymyza täsir edip, ten duýdusyny emele getirýär.

Psihiki iş ýaşayyş **funksiýalarynyň** beýlekilerinden (dem alyşdan, iýmitlenişden, gan aýlanyşdan) özboluşly tapawutlanýan bolsa-da, onuň esasyny organizmde bolup geýýän maddy prosesler düzýärler. Bu prosesler adam (haýwanyňky hem) organizmine daşarky dünýäniň hadysalarynyň (predmetleriniň) täsir etmegi netijesinde ýüze çykýar. Ten duýgylaryny başdan geçirýän organizm bolmasa we olaryň döremegine sebäp bolýan

gyjyndyryjylar bolmasa, ten duýgylary hem mümkin dälidir. Pikirler diri adamynyň diňe kellesinde-beýnisinde döreyärler hem-de ýaşayarlar we onuň töwerigini gurşap alan sredadaky hem-de jemgyýetdäki ýaşayşynyň real şertleri we hakykatlary sebäpli emele gelýär.

Ösüşiň aşak basgançaklaryndaky materiýanyň psihikasy ýokdur. Diňe bir organiki maddalar däl-de, eýsem, ösümlikler hem psihikasyz ýaşayarlar. Akyl işi, duýgylar, islegleri kanagatlandyrmaklyga bolan oýanmalar haýwanlarda peýda bolup başlaýarlar, ösýärler we adamda ýokary basgançaklara ýetýärler. Oňurgaly ähli haýwanlarda bolşy ýaly, adamlarda hem psihikanyň organy beýnidir.

Şeýlelik bilen, psihika diňe ýokary derejede gurulan materiýa mahsusdyr. Adamynyň psihikasy onuň beýnisiniň işini häsiýetlendirýär.

Gös-göni beýnä ornaşdyrylýan predmetleriň obrazlary, ýat we hyýal proseslerinde döreyän göz önüne getirmeler, adamyň pikirleri, onuň başdan geçirýän duýgylary hem-de erk oýanmalary beýniniň işiniň önümleridir. Şoňa görä-de adamyň psihik prosesleriniň maddy esasy ýokary nerw işiniň fiziologik prosesleridir.

Psihika barada umumy düşünje berlende onuň taryhy dogrusynda hem gysgaça beýan etmeklik gerekdir. Adamlar gadymy wagtlardan bäri özleriniň psihiki garaýyşlary taýyndan tapawutlanypdyrlar we özlerini gurşap alan zatlara her hili düşünişdirler. Ilkibada olar adamynyň janyňyň tebigatdan daşary bir gudrata degişlilikinden ugur alypdyrlar. Gadymy Gresiyada materialistik akyldarlar Demokrit (b.e.öň V asyrdakyşapdyr) adamynyň jany atom bölejiklerinden durandyr diýipdir.

Geraklit bolsa (b.e. öň VI asyrda ýaşapdyr) jan otan döräpdir diýipdir we başgalar. Bular psihika barada şeýle pikirler ýöredipdirler. Psihika baradaky materialistik pikirler janly organizmiň funksiýalaryna düşünmäge mümkinçilik beripdir.

Gadymy Gresiyada ýaşan wraç Alkmeon (b.e. öň VI asyrda ýaşapdyr) anatomiki we medisina tejribelerine esaslanyp psihikanyň esasy organynyň beýnidigini aýdypdyr.

Grek medisinasynyň atasy-diýlip atlandyrylýan Gippokrat bolsa temperament baradaky taglymaty öňe sürüpdir.

Şeýdip psihika ylmy taýdan düşünmekde ilkinji üstünlikler gazanylýar, organizmiň anatoma-fiziologik gurluşyna dogry baha berip başlanýar.

Muňa garamazdan gulçulyk jemgyýeti döwründe psihika barasynda idialistik garaýyşlar hem ýüze çykýar. Munda Platonyň garaýşyny (b.e. öň V asyrda ýaşapdyr) bellemek gerek. Ol adam janyny maddy däl we hemişelik hasap edýär. Platon jany-teni birnäçe böleklere bölýär: a) Akyl-paýhas, b) Batyrlyk, ç) Isleg-arzuw. Bu bolsa onuň idealistik pozisiýada durandygyny görkezýär.

ŽURNALISTIKANYŇ PSIHOLOGIÝASY DERSI, ONUŇ OBÝEKT I WE WEZIPELERI

- 1. ZURNALISTIKANYŇ PSIHOLOGIK DÜZGÜNLERI
BARADA DÜŞÜNJE**
- 2. HÄZIRKI ZAMAN KÖPÇÜLİKLEÝIN
ARAGATNAŞYGYŇ ÖSÜŞ. TENDENSIÝALARY.**
- 3. MEDIÝA DÜŞÜNJESI .**
- 4. TELE-ALYPBARYJYNYŇ IMIDŽI.**

Ž u r n a l i s t i k a n y Ň p s i h o l o g i ý a s y

— pudaklaýyn psihologik düzgünnleriň biri bolmak bilen, jemgyýetde habar beriş serişdeleriniň hereket ýetmeginiň psihologik we durmuş-psihologik aspeklerini öwrenýär. ŽP (žurnalistik psihologiýa) dersiniň ýüzlenýän çeşmeleri şulardyr: habar beriş serişdelerindäki tekstleriň psihologik tipologiýasy, informasiýalaryň kabul edilişiniň aýratynlyklary, kanunalaýyklyklary, auditoriýa (diňleýjiler, okyjylar) we onuň ony psihologik taýdan öwrenmegiň metodlary, habar beriş serişdeleriniň sosial-psihologik netijesi, žurnalistiň şahsyýeti, döredijilik pikirlenmesiniň aýratynlygy, žurnalistik aragatnaşygyň psihologiýasy.

Žurnalistik psihologiýa köpçülikleýin aragatnaşykdaky psihologik ýagdaýlary, köpçülikleýin auditoriýanyň psihologiýasyny, habar beriş serişdeleriniň täsiri netijesinde köpçüligiň düşünjesiniň we döredijiliginiň üýtgemelerini we žurnalistleriň pikirleniş psihologiýasyny öwrenýär.

Ylmy-amaly ders hökmünde žurnalistik psihologiýanyň maksady: köpçülikleýin-media ýolbaşçylaryna we

žurnalistlere netijeli iş dolandyryş çözgütlerini kabul etmäge ýardam bermek bolup durýar. Bu işjeň ugurda (habar beriş serişdeleriniň umumy we döredijilik menejmentiniň içinde) sistemalaýyn sosial-psihologik gözlegler, ilkinji nobatda, žurnalistikanyň sosial institut hökmündäki wezipesini durmuşa geçirmäge, auditoriýa bilen ýüzbe-ýüz gatnaşyklary guramaga, şeýle hem, žurnalistiň döredijilik işini ýola goýmaga oňyn mümkinçilike ýol açýar.

2. ŽURNALISTIŇ PSIHOLOGIK MEDENIÝETI

Žurnalistiň psihologik medeniýeti — psihologiýanyň ylym derejesindäki esaslaryna, ony aň-düşünjeli, içgin özleşdirmäge we professionalygy psihologik bilimler, hukuk we ahlak medeniýeti, şeýle hem, akyl ýetirişiň we hakykaty şöhlendirişiň sosial metodlary bilen utgaşdyrmaga daýanýan medeniýetdir. Şu jähetden, onuň diňe bir psihologiýadyr medeniýeti öwreniş bilen däl-de, eýsem sosiologiýa, sosial psihologiýa, sosiopsiholingiwistika, germenewtika bilen arabaglanyşygy-da aýdyňdyr. Bu düşüňjäniň bütin giň geriminiň aňlyşy, onuň köptaraplylygy we çylşyrymlylygy ýokarda bellenenlerden üzňe däl. Bu düşüňjäniň žurnalist üçin wajyplygyna aýdyň düşünmek gerek.

Žurnalistika özüniň ähli özboluşlylygy, aýratynlygy žähtinden, žurnalistiň önünde uly talaplaryny keserdip goýýar. Olar haýsydyr, birugurly hünärmenlere meňzeş däl. Sebäbi beýleki hünärlerden tapawutlylykda, žurnalistika jemgyýetçilik işiniň ynsanyöwreniş ugurly, iň çylşyrymly görnüşidir. Žurnalistik medeniýetiň ýokary derejesini ele almak žurnaliste öz işini kynçylyklar bilen

çaknyşyp, ala-basga düşüp ýörmezden, kadaly ýerine ýetirmäge we özüniň başarnyklaryny peýdalanyp, žurnalist hökmündäki uly bähbitlerini gazanmaga mümkinçilik berer. Tejribeli, läheň žurnalistleri beýleki, redaksiýanyň tabşyryklaryny eýdip-beýdip ýerine ýetirmäge dyrjaşýan žurnalistsumaklardan hut şu başarnyk tapawutlandyrýar. Eliňizdäki işde žurnalistiň psihologik şahsyýetini açyp görkezmäge ýykgyň ediler. Şonuň üçinem biz dürli psihologik ugurly garaýyşlara: Z.Freýdiň psihoanaliz teoriýasyna, Geştaltpsihologiýa, kognitiwizm teoriýasyna, sowet we rus psihologiýa mekdepleriniň teoriýalaryna ýüzleniris. Žurnalistiň psihologik medeniýeti üçin wajyp bolan: gatnaşyk, başarnyk, žurnalistik intellekt, žurnalistik pikir ýöretme barada wajyp gürrüňler ediler.

Žurnalistiň psihologik medeniýetinde iň zerur elementleriň biri maksatdyr. Žurnalistiň professionallyk we sosial-syýasy garaýyşlary öz döredijiligini doly şöhlendiren ýagdaýynda ýüze çykýar. Şol pursatlarda ona daşky garaýyş bilenem, hünär başarnygynyň içki, şahsy ýagdaýy bilenem aň ýetirmek bolýar, refleksiýanyň strukturasynda düşünje we düşünjelilik ýaly zatlary tapawutlandyryp bolýar.

Professional düşünjelilik diňe bir öz ornuňy eýelemek däl-de, eýsem öz-özüňi regulirlemekdir hem. Onuň hereketlendiriji güýji bolsa, žurnalistik döredijiligiň professional we şahsy tejribesidir.

3. HÄZIRKIZAMAN SOSIAL-MEDENI ÝAGDAÝYNDA KÖPÇÜLIKLEÝIN ARAGATNAŞYGYŇ ÖSÜŞ TENDENSIÝALARY Aragatnaşyk bazarynyň ösüşi

Soňky on ýyllygyň dowamynda köpçülikleýin aragatnaşyk (media) ulgamynyň ösüşi aşakdaky tendensiýalar bilen häsiýetlenýär.

K o n w ý e r g ý e n s i ý a. Gazet-žurnal, radio-telewideniýe, telefon kompaniýalary, internet-resurslar ýaly medialaryň tehnologik we ykdysady babaty.

K o n s ý e n t r a s i ý a (üns çekme). Media-kompaniýalar degişli eýeçiliginiň göz önünde tutýanlarynyň durmuşyna has içgin aralaşdy. Bütün dünýäde konsentrasiýa hem gorizonta (bir eýeçilikde birnäçe media), hem wertika (bir kompaniýanyň «iýmit gözbaşynyň» daşynda birnäçe toparlaýyn kompaniýalar) häsiýetde hereket edýär. Dürli-dürli köpçülikleýin media şol bir çeşmeden informasiýa alýar.

G l o b a l i z a s i ý a. Köpçülikleýin media transmilli kompaniýalaryň eline geçýär.

K o m m ý e r s i a l i z a s i ý a. Täzelikler we mahabatnamalar göwünaçma hökmünde berilýär. Mahabatyň, täzelikleriň we göwünaçmanyň arasyndaky çäk barha çuňlaşýar. Pes satynalyjylyk höwesli adamlaryň gyzyklanmalary göz önünde tutulmaýar.

K o m m ý e r s i ý a n y ñ t ä s i r i. Mahabat berijiler we ýolbaşçylar redaksiýanyň syýasatyna täsirini ýetirýärler.

W ý e j ý e r a e t m ý e. Dünýäde seksiniň we zorlugyň agdyklyk edip barýandygyny inkär edip bolmaz. «Ýyldyzlaryň» şahsy durmuşyna goşulyşma-da ýoň bolup barýar. Köpçülikleýin media jedelli soraglardan we düýpli çekişmelerden çetde durýar. Meseleleri seljermek edil boksýorlaryň garpyşmasy ýaly, adamlaryň çaknyşmagyna getirýär. Bular ýaly ýagdaýda seljerilmeli mesele ikinji derejeli bolup galýar.

Derňew geçirijileriň birnäçesi bu tendensiýalaryň esasy sebäbiniň media bazaryň başyna goýberilmesidigi bilen ylalaşýarlar. Mass-media tarapyndan täzelikleriň alynmagynda olaryň jemgyýet üçin ähmiýeti göz önünde tutulmaýar-da, bähbit aralýar.

4. E.TOFFLERIŇ «FUTUROŞOGY» HÄZIRKIZAMAN JEMGYÝETINIŇ DIAGNOZY HÖKMÜNDE

Futuroşok (futuraşok) — geljegiň şogy, adamlaryň tehnologik we sosial progressiň netijesinde töwereginde bolup geçýän aýgytly özgerişlere psihologik reaksiýasy. Bu termin sosiolog, futurolog E.Toffler tarapyndan, onuň 1970-nji ýylda çap edilen adybir işinde ulanyşa girdi.

Ýöne Toffleriň beýan edenleri geljegiň däl-de, degişli döwrüň (häzirki zamanyň) şogudy, sebäbi şok adamyň töwereginde bolan özgerişler bilen çaknyşygyndan döreýär. Häzirki zamanyň şogy adam aňynda hakykatyň görnüş hakykaty bilen gabat gelmezligi netijesinde (adam öwrenişip ýetişmeýär) döreýär. Bu gapma-garşylyk ylmy-bilimiň, tehnikanyň batly ösüş akymy netijesindeki ýagdaýlaryň batyrgaý özgermesi bilen döreýär.

HH asyryň aýaklarynda futurologiýanyň we transgumanizmiň ösmegi netijesinde gelejegi has öneden we giň ýaýrawy bilen, bitewilikde görmek mümkinçiligi döräp başlady. Jemgyýetiň önünde diňe bir töwerekde bolup geçýän özgerişli hadysalara däl, eýsem garaşylýanlara öwrenişmek wezipesi hem örboýuna galdy. Ýagny adaptasiýadan talap edilýän tizlik, Toffleriň zamanasyndakydan has ýokarlandy!

Umuman, jemgyýetiň öz öňdengörüjiligi kemala geldi, emma käbir adamlar tehnologiki ösüşiň bady we geljegi barada beýlekilerden has öňi gördüler. Adama öneden tanyş

bolan ýagdaýlardaky däl-de, has giňden ýaýran tehnologiýadaky çaknyşyklar (meselem, habar beriş serişdelerindäki) gelejegiň şogy diýleni döredi.

5. M.MAKLÝUENIŇ MEDIA DÜŞÜNJESI

Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdelerine, aýratynam, berýän habarlarynyň mazmunyna garamazdan, köpçüligiň düşüneliligini kemala getirýän telewideniýä, ilki bolup, G.Maklýuen üns berdi. Şonuň esasynda-da, ol habar beriş serişdesiniň üsti bilen berilýän habaryň şol serişdäniň özüdigi baradaky netijä geldi. G.Maklýueniň pikiriçe, telewideniýe islän zadyňy beribermeli truba däl-di. Habarlary berýän tehniki serişde bitarap däl-de, habarlara öz düzümini-de gatýar. Telewideniýäniň üsti bilen berilýän zatlaryň ählisiniň özi telegene öwrülýär. Telewideniýe ekranyna birugra tutuş wagty we giňişligi ýerleşdirmek bilen, olary, hatda adaty zatlara-da ünsi çekip, tomaşaçynyň aňyna «urup dykýar». Telewideniýe tomaşaçynyň ünsüni bolup geçen wakalara çekmek bilen, ahyrky netijeleri habar berýär. Şunuň özi-de, tomaşaçynyň aňynda ekranda görkezilýän zatlaryň şol diýilýän netijä syrygaýmalydygy baradaky hyýaly döredýär. Diýmek, täsirlenişiň ähmiýeti döredýär. Şeýlelikde, tomaşaçy telewizion görnüşleriniň düzümi bolan «alabeder ýaňy» kabul etmäge we aňynda özleşdirmäge mejbur bolýar. Ol berilýän bölek-büçek habarlary özüçe geleşdirmeli bolýar.

Habaryň netijeli kabul edilmegine teletomaşaçynyň öz durmuş tejribesi, ýatkeşligi, kabul ediş tizligi, sosial maksatlary ýardam berýär. Şeýlelikde, telewideniýe habary kabul etmegiň wagt-giňişlik gurluşyna işjeň täsir edýär. Telewideniýe adamlara islendik wakalaryň ýasamalyk çeşmesi bolup görünmekden halas bolýar. Köpçülikleýin

kommunikasiýa serişdeleri adamlaryň aňyna hakykaty paýlaşýan ilkinji sebäpkär bolup täsir edip başlaýar. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň hakykaty konstruktirlemesi bolup geçýär. Şeýlelik bilen, köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleri özüniň mifologik giňişligini emele getirýär. Şundan ugur alyp, G.Maklýuen elektron gurşawly ýagdaýlarda ýaşayan adam üçin düýpli esasy bolan mifi — toslamany öňe (birinji plana) çykarýar. Mifdöretmede köpçülikleýin kommunikasiýanyň telewideniýesi, edil hakykaty görkezmeginiň tejribesini ýaýradýan zat hökmünde kabul edilýär. Telewideniýe bilen kemala gelen nesil üçin bolsa, köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň gudratlydygy, ýetişklidigi, köpbilmişdigi baradaky ynam öz-özünden aňýeterli bolup ugraýar. Şol serişdelerden peýdalanýanlar özleriniň aýratynlygyna, geçirijiligine, düşüneliligine görä hyýallara girýär. Ýöne telewizion nesilde pozitiw maksatlary gören G.Maklýuen onuň amaly sepgitleri barada sussupes seslendi. G.Maklýueniň pikirine görä, telewizion nesil, bir tarapdan, häzirki zamany döredijiler bolsa, beýleki bir tarapdan, onuň pidasydyr.

G.Maklýuen köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň roly baradaky gözleglerinde öz wezipesini medeniýetiň elementleriniň ösüşini aragatnaşyk serişdeleriniň jemi hökmünde düşünmekde görýär. Ol taryhy eýýamlaryň çalşygyna-da medeni ösüşlerdäki öwrülişik, kommunikasiýanyň görnüşleriniň çalşygy hökmünde garaýar. Aragatnaşygyň täze serişdeleri, G.Maklýueniň pikirçe, adam bedeniniň tehnologik dowamydyr, adama garşylyklaýyn täsir edip bilijidir. Ähli sensor deňagramlylyk tutuşlygyna täzelenýär — hakykaty kabul

etmekde duýgy organlarynyň deňeçerligi, durmuş stili, gymmatlyklary, jemgyýetiň gurluş formasy täzelenýär.

Eger adamzadyň tire-taýpa döwri aragatnaşygyň gysylmagy, sözleýşiň agalyk edip, söz bilen işiň sazlaşmagy bilen häsiýetlenen bolsa, kitap çap etmegiň giň gerim almagy wizual kabul edişi dabaralandyrdy, milli dili, döwletleri we senagat rewolýusiýasyny dörettdi. Bularyň netijesi bolsa — adamlary doly açyp görkezýän inçe (bir ugra gönügen) hünärleriň döremegine getirdi. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň täsirine düşen industrial adam döredi. G.Maklýueniň pikirine görä, häzirkizaman eýýamy elektrik energiýasynyň döwründen başlanýar. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň kömegi bilen elektrik energiýasy adamlary ummasyz giňişligiň çäğine çenli ýaýrawdaky giň arabaglanyşyga çagyrdy.

Eger industrial jemgyýetiň gurulýan döwründe köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleri standart şekilleri ýaýratmak funksiýasyny ýerine ýetiren bolsa, häzirkizaman şertlerinde oňa hemmetaraplaýynlyk mahsus boldy. Aragatnaşyga goşulýan islendik adamyň maglumat berijileriň sansyz möçberi bilen arabaglanyşyga girmäge mümkinçiligi ýüze çykdy. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleri şindi ideologik, syýasy akymly, guramaçylyk, informirleýiş, aňyýeti ösdüriş, göwün açma we sosial žemagaty goldamak wezipelerini ýerine ýetirip başlady.

М ы е д и а д ü ş ü n j ý е s i: adamyň daşky ösüşi (1964)

Marşall Maklýueniň «Ponimaniýe media» diýen kitaby köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň «ekologiýasynyň» çägendäki ilkinji gözlegleriň biri boldy. Maklýueniň pikirine görä, habar beriş serişdeleriniň özi, mazmunyna

garamazdan, gözlegleriň obýekti bolmalydyr. Esasy ideýa KHBS-niň (köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň) jemgyýete mazmuny taýdan däl-de, ilkinji nobatda, beýleki KHBS-den tapawutlanýan taraplary bilen täsir edýänligindedir. Köpçülikleýin habar berişiniň iň ýönekeý serişdesi daşky gurşawy şeýlekin barlygy bilen emele getirýän elektrik ýşygydyr. Sosiologlaryň pikirine görä, «Elektrik ýşygy — bu sap informasiýa. Ol häki bir, maglumatsyz habar beriş serişdesidir».

Hakykatdan-da, elektrik ýşygy hiç-hili mazmuny beýan etmeýär, muňa garamazdan, adamlaryň gijeki wagtyny peýdaly we tygşytly ulanmagyna sebäp boldy hem-de häzirkizaman jemgyýetiniň ykdysady işjeňligini gije-gündizlik herekete gowuşdyrды. Edil şunuň ýaly, telewideniýe, radio, gazetler we beýleki KHBS-i diňe bir özleriniň barlygynyň fakty bilenem, jemgyýetiň ägirt uly ösüşlerine deňsiz-taýsyz täsir edýärler. Ýöne bu täsirler berilýän maglumatlaryň many-mazmuny bilen gyzyklanýan gözlegçileriň ýanynda göze ilmän galýar. Gizlin media-netijeleri öwrenmegiň zerurlygyny Maklýuen «Maglumat beriji serişdäniň özi maglumatdyr» diýlen tanymal jümlesiniň üsti bilen aňlatdy.

6. M.MAKLÝUENIŇ «SOWUK» we «GYZGYN» MASS-MEDIA BARADAKY KONSEPSIÝASY

Maklýueniň pikirine görä, köpçülikleýin habar beriş serişdelerini iki uly topara bölmek bolar. Topara bölmegiň esasy şerti bolup, habar berilýän döwürde informasiýa alyjyny çekmegiň (gyzyklandyrmagyň) derejesi hyzmat edýär. Maklýuen «gyzgyn» diýip, örän köp ugurdaş informasiýalary bermek bilen birlikde, bir duýgyny hetdenaşa çişirýän serişdeleri (radio, surat we ş.m.)

atlandyrýar. «Sowuklar» diýlip bolsa, az informasiýa berip, pikirini üstüni doldurmagy informasiýany kabul edijiniň özüne goýýan serişdeleri (telefon, komiks) göz önünde tutýar. «Gyzgynlar» kabul edijiniň pes gatnaşygyny, «sowuklar» bolsa ýokary gatnaşygyny üpajün edýär. Örän «gyzgyn» serişdeler güýçli täsir edýärler we şol täsire döz gelmek üçin ynsan aňyýeti goranyş mehanizmi bolan «sowadyşy» işe girizýär. Adatça, bu—täze tehnologiýalaryň işe girizilýän döwürlerinde bolup geçýär. Dürli informasiýa berijileriniň üsti bilen berilýän habar ulanyjynyň dürlüçe gatnaşygyny talap edýär. Informasiýany ulanmakdan, ahyrky netije onuň manysyny susmak bolup durýandygy üçin, informasiýany has amatly äberýän, pikir ýöretmek üçin goşmaça yhlasy talap etmeýän KHBS-i öňe saýlanýar. Telewideniýe tomaşaça aňrybaş amatlyklary kepillendirmek bilen, gürrüňsiz, ulanyşyň amatly serişdesi hasaplanylýar. Kitaplar bolsa, aýratynam, ylmy kitaplar informasiýalary hemmetaraplaýyn üpjün görnüşde äbermeýän, okyjydan aňrybaş ünsi we goşmaça pikirlenişi talap edýän, oňaysyz serişdelerdendir. Şeýlelikde, kabul ediş mehanizmleriniň (audio-wizual) maksimal sanyna täsir edýän «gyzgyn» we informasiýa bermeginiň aňry gitse, bir ýa-da iki usulyny ulanyp, kabul edijiniň netije çykarmaga gönügen pikirlenişini dartgyn ýagdaýa salýan «sowuk» medialar bar. Birinji tipe mysal hökmünde ýokarda üns çekilip geçilen telewideniýäni, ikinjiniň mysaly hökmünde-de kitaby agzamak bolar.

Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini «gyzgyn» we «sowuk» diýip tapawutlandyrmakda anyk delil ýok. Şol bir jemgyýetde jemagata täsir etmegiň ýagdaýy

auditoriýasyna, onuň medeni dăplerine, bilim-sowatlylygyna hem-de berlen serişde bilen tanyşlygynyň derejesine baglydyr. Şonuň üçinem, bir gurşaw üçin «gyzgyn» hasaplanan serişde beýleki gurşawda «sowuklaryň» hatarynda kabul edilip bilner.

7. TELE-ALYPBARYJYNYŇ IMIDŽI

Häzirki wagtda teleekrana çykýan adamyň imidži baradaky mesele bilen köpler gyzyklanýar, şonuň üçin bütin dünýäde tele-alypbaryjynyň imidžini kesgitlemek boýunça usuly gollanmalaryňam birnäçesi bar. Gözegçi hünärmenler T.S.Adamýansyň meşhurlygy we meşhur dälligi, tomaşaçylaryň söýgüsini ýa-da ters ugurly duýgusyny öwrenmäge niýetlän usuly gollanmasyny (W poiskah imidža. Kak stat telezwezdoy — M., 1995) ulanmak bilen, Woronež döwlet uniwersitetiniň talyplarynyň arasynda soragnamaly barlag geçirdiler. Şonda soralanlaryň jogabyna görä, meşhurlaryň birinji onluga düzüldi.

W.Pozneri — soralanlaryň 72 göterimi, A.Malahowy — 59 göterimi goldapdyr.

W.Pozner bilen A.Malahowyň gazanan uly reýtingini talyplaryň bu alypbaryjylar bilen ýakyndan tanyşdygy bilen delillendirse hem bolar, çünki olar eýýäm köp wagtdan bäri olaryň gepleşiklerine gatnaşyp gelýärler. Talyplaryň «Okna» telegepleşigine gatnaşyp başlamagy bilen, D.Nagiýewiň meşhurlyk imidži ýokarlanyp başlady. Informasion ýaýlymlaryň alypbaryjylary bolan Ž.Agalakowanyň, I.Wyhuholewiň, T.Mitkowanyň, O.Kokorekinanyň atlarynyň (birinji onluga girmese-de) ýygy agzalmagy talyplaryň täzelikleriň goýberlişine seredýändigine güwä geçýär. Soragnama gatnaşanlaryň O.Şelest, T.Larsen, Ýa.Çurikowa ýaly alypbaryjylaryň

adyny ýatlap geçmekleri, ýaşlar gepleşikleriniň we ýaýlymlarynyň talyplaryň üns merkezindedigini aňladýar. Soragnamalarda Pozneriň we Sorokinanyň özüne çekiji sypatlary hökmünde olaryň daşky görnüşi, informasiýany dykgata ýetirişi, professionalizmi we kompotentliligi nygtalýar. Bahalandyrmada W.Gusýew ýakymlylygy, dogumy we öz işine hyjuwly çemeleşşi bilen özüne çekýär, Parfýonowyň informasiýany äberiş formasy, Andreýewa bilen Kleýmenowyň ykjamlygy we professionalizmi hoşuna gelýär diýilýär. Ýaş alypbaryjylary teletomaşaçylar häzirkizaman garaýyşlary we özleriniňkä ýakyn bolan pikir ýöretmeleri üçin arzylaýarlar.

Tomaşaçyda ýigrenç duýgusyny döredýän alypbaryjylaryň sanawyna reýtingde öňde barýan Malahow, Nagiýew we Pozner düşdüler. Negatiw garaýyşyň sebäpleri hökmünde professionalizmiň pesligi, ýasamalyk, öz pikirini diňleýjä ýüklemek, öz keşbine üns bermezlik, hatda sölitelik ýaly zatlar agzaldy. Şu barlagyň netijesinde birnäçe düşnüksiz galan soraglar boldy: tele-alypbaryjynyň tomaşaçyda söýgi döredýän keşbini goldaýan zat nämeden ybarat bolmaly (egin-eşik, makiýaž, diksiýa, sesiň tenory, saçyň bezegi, emosional komponent)?

Ýaşa üns berilmelimi? Eger berilmeli bolsa, ekran üçin näçe ýaş has ýerlikli? Daşky keşpdäki milli aýratynlyklara ähmiýet berilmelimi? Barlag geçirijiler şu soraglardan ugur alyp, käbir alypbaryjylara bolan garaýyşy anyklamak islediler. Şu jähtden, informasion goýberilişleriň alypbaryjylary bolan iki zenany — Andreýewa («Wremýa») we Kokorekina («Nowosti»), «Odnako» gepleşiginiň ähli üç alypbaryjysyny (Leontýew, Sokolow,

Priwalow) we göwün açyjjy gepleşikleriň ikisiniň alypbaryjylaryny — T.Kizýakow («Poka wse doma»), O.Puşkina («Ženskiýe istorii»). Soragnama çekilenleriň 63,6 göterimi alypbaryjynyň ýaşynyň alga alynmaýandygyny bellediler, galanlary tele-alypbaryjynyň ýaşynyň 20-den 55 ýaşa çenli bolanynyň kem dældigini nygtadylar. Jogap berenleriň 43 göterimi milli tapawuda ähmiýet bermeýändiglerini aýtdylar, 45 göterimi ekranda ýewropoid şekilli alypbaryjyny görmek isleýändigini mälim etdiler. 12 göterim bu soraga jogap bermekde kynçylyk çekdi.

Käbir alypbaryjylaryň imidžini kesgitlemek maksady bilen geçirilen soragnamada Andreýewanyň imidžiniň Kokorekinanyňkydan 16 belgi ýokarydygy aýan boldy. Tomaşaçylarda alypbaryjylaryň imidžine bolan nägilelik ýok, ýöne olar Andreýewanyň sesiniň gowy «goýlandygyny», sözleşindäki basymlaryň takyklygyny we özüniň salykatlydygyny belleýärler.

Tanymal adamlaryň durmuşyndan söhbet açýan dünýewi ýaýlymlaryň alypbaryjylarynyň arasynda tomaşaçylaryň oňyn seslenmesini (54,5 göterim) TEFI-99-ýň eýesi Timur Kizýakow gazandy. Ony duýgularyna erk edip bilýändigini, açyklygy, açykgöwünliligi we tebigylygy üçin gadyrlaýarlar. Kizýakowa ýigrenç bilen garaýanlar juda az, soragnama gatnaşanlaryň 22,7 göterimi özleri üçin bu gepleşimde alypbaryjynyň däl-de, onuň söhbetdeşiniň wajypdygyny aýtdylar. Aslynda, Kizýakowyň özi interwýu alýanyň rolunda, ikinji plana çekilmek bilen, hut şuny-söhbetdeşiň birinji derejelidigini hem gazanýar. Barlagnama çekilenler şu sypatyň O.Puşkinada ýokdugyny nygtadylar. Ol özüni dürli tarapdan, has jaýdar görkezmek

üçin jan edýär, hatda şu islegi bilen, kähalatda gürründeşini «kölegä iterýär». Şu jähtdenem, talyplaryň 54,5 göterimi O.Puşkina negatiw seslendiler, 34 göterimi goldadylar, galanlary Puşkinanyň özüne-de, gepleşigine-de biparhdygyny aýtdylar.

Leontýew, Sokolow, Priwalow dagylaram, göräýmäge, informasion, sap syýasy gepleşigi alyp barýarlar. Ýöne «Odnako» gepleşigindäki ýagdaý örän gödek, kinaýa formasynda dowam edýär. Awtorlaryň ählisi tanymal, sylag-serpaýly žurnalistler. Ýöne, görnüşi ýaly, ähli adygan gazetçiler telewideniýede üstünlik gazanmagy başarmaýar. Ykdysady ylymlaryň kandidaty A.Priwalowy sorag edilenleriň 61,4 göterimi ekranda aňmandyram. Galanlary oňa hiç-hili garaýyş aýdyp bilmediler. Jogap berenleriň 18,2 prosenti M.SOkolowy tananoklar, 77,2 prosenti oňa otriselatel garaýyş bilen seslendiler. Onuň informasiýany diňleýjä ýetirişini, düşnüksiz diksiýasy, sesiniň pes tembri, emosional «ýapyklygy» tomaşaçylara ýaramaýar. Köpler onuň geýnişiniň ekrana, gepleşigine görä däl-de, dynç alyş üçin seçilen ýalydygyny bellediler. M.Leontýewe soralanlaryň 50 göterimi onuň özüne göwnüýetijiligini, pikirini auditoriýa dakmak üçin dyrjaşyşyny halamaýandyklaryny aýdyp, ters garaýyş bilen jogap berdiler.

Şu aýdylanlardan netije çykaryp, şeýle bir çykgyda gelinýär: gepleşik üçin saýlanan gyzykly tema, üstünlikli surata düşürilen material heniz işiň ýarysy. Alypbaryjynyň iň wajyp we dürli-dürli bölekleri özünde jemleýän imidži-de gerek.

8. ŽURNALISTIŇ IŞINDE ARAGATNAŞYK HADYSASYNYŇ TÄRI

Žurnalistik tejribe özara aragatnaşykda žurnalistiň we söhbete çekilýäniň ugur alýan zatlary bolan gepleşiğiň ilkibaşky pozisiýasyna, ruhy gymmatlyklara, şeýle hem, birek-birek bilen özara gatnaşykdaky edähetlere, gürrüňe ýakym berýän owunjak täsirlere uly roluň degişlidigini görkezdi. Geliň, žurnalist bilen informatoryň arasynda doly bahaly gatnaşygyň ýola goýulmagy üçin zerur bolan, aragatnaşygyň täze nukdaýnazary barada durup geçeliň. Ol yşaratlaryň, ümleriň, beden hereketiniň «dili» .

Ilkinji gezek bu «diliň» düýpli gözlegi bilen awstraliýaly barlag geçiriji Allan Piz, 70-nji ýyllaryň aharanda meşgullandy. Bu günki gün ol adamzat aragatnaşygynyň psihologiýasynyň ykrar edilen bilgiri hem-de bu kommunikasiýanyň esaslaryny okatmagyň usulyýetiniň awtory. Özara aragatnaşykda adamlaryň 60-80 göterimde kommunikasiýanyň werbal däl (sözsüz) serişdelerini, diňe 20-40 göterimde werbal serişdeleri ulanýandyklaryny psihologlar bellediler. Bu maglumat bizi aragatnaşygyň psihologiýasy üçin, žurnalistiň gürrüňe çekilýän adam bilen psihologik kontakta girmegini gazanmak üçin werbal däller barada düýpli pikirlenmäge borçlandyrýar. Žurnalist bu özboluşly «dilde», biziň ählimiziň başaryan, hatda özümüz aňmazdan gürleýän bedenhereketi «dilimizde» söhbet ýetmegi başarmalydyr. Eýsem, beden hereketiniň nähili özboluşlylygy bar?

Onuň döremegi biziň aňastaňmyzyň impulsy bilen şertlenilýär we bu impulsy galplaşdyryp bolmaýandygy, oňa aragatnaşygyň werbal kanalyndan aşa bil baglamaga mümkinçilik berýär. 20 ýyldan artyk öwrenmegiň tejribesi

we alnyp barlan gözegçilikler A.Pize esasy beden hereketlerini, yşaratlary we olaryň aňlatmalarynyň ulgamyny açyp görkezmäge esas berdi. Käbir yşaratlaryň gelip çykyşyny ilkidurmuş adamlarynyň durmuşynyň mysalynda yzarlamak bolýar. Dişini gyjamak baryp, duşmana topulmak aktyndan bäri dowam edip, häzirki wagtda-da döwürdeşlerimiz tarapyndan, gazap bilen ýylgyranda ýa-da duşmançylygyny başga bir usul bilen mälim edende ulanylýar. Ýylgyryş, owalbaşda haýbatyň nyşany bolupdyr, ýöne bu günki gün hoşniýetli yşaratlar bilen sazlaşyp, kanagatlanmagy, şatlygy, açykgöwünliligi aňladýar. Şahsyýetiň daşky keşbi bilenem oňa özboluşly baha berip bolar. Onuň eşiginiň ykjamlygy, gelşikliligi, üýtgeşikligi, harsallygy, we ş.m. onuň gylyk-häsiýetiniň käbir taraplaryny, endiklerini, kärini açyp biler. Hatda, gürrüňe çekilýäniň ofisi, ýaşayan, işleýän ýeri hem žurnalist üçin maglumat berip biler. Gürründeşlikde žurnalist garşydaşynyň sözüne, äheňine, ritmine, tembrine üns bermelidir. Adam sözleýşine gürrüňi edilýän fakta bolan gatnaşygyny, duýgularyny siňdirýär, özüniň özerklilik häsiýetlerini açýar. Söhbetdeşiň sözleýşi, gürrüňsiz, žurnalisti gyzyklandyrjak informasiýalary berer. Emma gepleýiş manerasyndan žurnalist onuň häsiýetlerini öwrenmelidir (žargonizm, adalgalar, daşary ýurt sözleri, ümlükler we ş.m.). Ýatda saklaň: şablonlyk, wulgarlyk, köpsözlülük, sözleýişdäki ýalňyşlyk, ulumsylyk, del sözleri ulanmak ýaly zatlar gürrüňe düşünmäge päsgel berýär. Siziň özüňiziň we gürründeşiňiziň sözüniň ynandyryjylygyna deňeşdirmeleriň, laltma, kiçeltmeleriň, nakyllardyr atalar sözleriniň ulanylmagy oňyn täsir eder.

1. Ýakyn giňişlik (radius). 0-dan 45sm. çenli bolan giňişlikde iň ýakynlaryň (är-aýal, ene-çaga) bilen gürrüňleşip bolar. 2. Personal giňişlik 45-den 120 sm. çenli, bu tanyş adamlaryň bilen adaty gürrüňdeşlikde saklanylmaly. 3. Sosial aralyk 120-den 400 sm. çenli, bu nätanyş adamlar bilen ýa-da resmi gürrüňdeşlikde saklanmaly çäkdir.

Mälim bolşy ýaly, «sosial aralyk» iň amatlysy. Şu aralykda-da žurnalistiň duýgurlygy işlemeli. Žurnalist bilen onuň gahrymanyň arasyndaky çägiň dogry saýlanmagy olaryň arasyndaky ynanyşykly söhbete ilkinji etaplarda sazlaşyk berýär.

Gürrüňiň temasynyň dogry saýlanmagy kontaktyň kemala gelmegine aýratyn täsir edýär. Sorag edilýän özüniň öňden taýýarlanan tema tarap Üiteklenýänini» aňmaly däl. Žurnalist onda ýakymly duýgulary oýarmaly (žiwopis, teatr, göwünaçmalar barada usmumy dil tapmaly). Kontakty kemala getirenden soň žurnalist gürrüňçilik üçin bir däl-de, birnäçe temalary gozgap biler. Munuň özi oňa gahrymanyň açmak üçin gerek boljak kontakt nokatlaryny artdyrar. Meselem, siziň gahrymanyňyz žiwopisi söýýär, özi surat çekýär, bu — siziňem söýýän güýmenjäňiz. Şeýlelikde, bu ýagdaýda siz baş temadan biraz sowlup, žiwopisli söhbeti arkaýyn dowam etdirip bilersiňiz.

Siziň gürrüňdeşiňiziň özüni alyp barşynyň täri şu aşakdaky faktorlar esasynda döräp biler: obýektiw şertler, gürrüňdeşiň subýektiw ýagdaýy we onuň şahsyýetiniň gurluşy.

Diňlemegi başarmagyň zerurlygy sorag bermegi başarmakdan kem däl. Žurnalist diňleýärkä, gürrüňdeşine öz emosional garaýşyny -makullaýandygyny,

nebsagyryjylygyny, oňlaýandygyny we ş.m. aňdyryp biler. Gahrymanyň sözeýşine dykgat etmek zerur, çünki ol size gürründeşiň hakyky duýgularyny düşünmäge kömek eder. Diňleýän žurnalist sorag edilýäniň işjeň hyzmatdaşydyr. Ýöne žurnalist garşydaşynyň gürrüňlerini diňleýärkä, onuň hem mazmunyna, hem emosional formasyna seljerme bermeli. Şunuň bilen ugurdaş, gürründeşi nämäniň tolgundyryandygyny, nämäniň gowy ýa-da ýakymсыз duýgulary berýändigini-de kesgitläp bolýar.

Gürründeşiň erkinlik bilen berýän gürrüňini diňlemek, monologdan soň sorag bermek üçin maglumatlary toplamak bilen utgaşmalydyr. Gürrüňiň dowamynda alnan maglumatlary žurnalist ol ýa beýleki pursatda özi üçin aýdyňlaşdyrmaly we seljermelidir. Gürrüň бүтін dowamynda, žurnalist gürründeşiniň şahsyýetini öwrenmegini-de dowam etdirýär.

Aktiw diňlemegiň birnäçe düzgünleri bar, olary ýatda saklaň: — söhbetdeşiň gürrüňini bölmäň, — söhbetdeşe göwnündäkini aýtmaga maýy beriň, — söhbetdeşe aýratyn ünsli boluň, — gürrüň berýäniň sözlerini gaýtalamaga çekinmäň, — gyssanmaç netije çykarjak bolmaň, — gürründeşiň gepleýiş aýratynlygyna (haýaltaplygyna, inreligine) ünsüňizi güýçlendirmäň, — gürründeşiňiziň sözleri hatda sap ýalan bolan ýagdaýynda-da, aşa täsirlenmäň, parahat boluň, — ünsüňizi sowmaň, — gürründeşi «çünke gysmaň».

9. YOLBAŞÇYLYGYNŇ USULLARY

Tanymal sosial psiholog Kurt Lewin (1890-1947) liderligiň tutuş çylşyrymly daragtynyň aralyk pozisiýadaky şkalada ýerleşýän konsepsiýany hödürledi. Ýolbaşçynyň işi

dolandyrýan prosesindäki özüni alyp barşynyň indiividual aýratynlygyna, adatça, ýolbaşçylygyň täri hökmünde garalýar. Her adamyň öz tebigy meýli, adamlar bilen aragatnaşyk etmek babatda ýyllar dowamynda toplan öz usuly bolýar. Ýolbaşçylyk ynanylan günden başlap ol belli bir täri: awtoritar, demokratik (kollegialnyý) ýa-da gatyşmazlyk tärini ulanmak isleýär.

Awtoritar (kesgitli, gazap, awtokratik) tär. Bu täriň berk ulanylmagy ýolbaşçy özüni alyp barşyny özara gatnaşygyň resmi strukturasyna laýyklykda guraýar. Bu tipdäki ýolbaşçyň adatça, hökümlü, talapkär, diňe maksatlaýyn ýerine ýetirijilige gönügen, öz tabşyryklarynyň gyşarnyksyz ýerine ýetirilmegini talap edýär. Onuň üçin häkimiýetiň aşa merkezleşdirilmesi häsiýetli, boýun egmäniň teşnesi. Esasy täsir ediş metody —buýruk.

Kollegial (demokratik) tär. Bu tipdäki ýolbaşçy öz işinde gol astyndakylar bilen özara gatnaşygyň hakyky we galp gurluşlaryny sazlaşdyrmagy başarýar, olar bilen edepsizlige ýol bermezden, ýoldaşlyk gatnaşygyny saklap bilýär. Ýolbaşçylygy özi we tabynlygyndakylaryň arasynda bölüşmäge jan edýär. Ýolbaşçy döredijilikli işleýänleri höweslendirýär.

Passiw tip (gatyşmazlyk tipi). Bu tipdäki ýolbaşçy tabynlygyndakylar bilen aňrybaş resmi däl gatnaşyklary saklamagy maksat edinen, Ol diňe juda zerur bolan halatynda önümçilik prosesine goşulýar, gözegçilik edýär, işe bat berýär, işgärlere ýagdaýy düşündirýär. Işdäki jogapkärçiligi gol astyndakylar bilen paýlaşmaga ýykgyt.

Has soňrakky barlaglar awtokratik ýolbaşçylygyň has ýokary netijeleri, emma demokratik tipdäki ýolbaşçylykdan has pes kanagatlananlyk derejesini berendigini görkezdi.

ŽURNALISTIŇ PSIHOLOGIK MEDENIÝETI

1. ZURNALISTIŇ PSIHOLOGIK MEDENÝETI

BARADA DÜŞÜNJE

2. ŞAHSIÝETIŇ SOSIÝAL-PSIHOLOGIK

ALAMATLARY

3. PROFESSIONAL DÖREDIJILIGIŇ AÝRY-AÝRY BÖLEKLERI

Biz aýratyn döwürde ýaşaýarys. HHI asyryň geçen eýýamlardan düýpli tapawudy bar. Sanlyja ýyl mundan öňem ýurdumyzyň döwlet gurluşydyr syýasy ugry-da, durmuş-ykdysady ugurly derejeleri-de şu günküler ýaly däl. Geçen baş-on ýylyň içinde adamlaryň garaýyş-düşünjeleri düýpgöter ösüp, jemgyýetçilik aňy özgerdi. Döwletde, jemgyýetde bolup geçýän wakalara derhal seslenmek we olary obýektiw beýan ýetmek žurnalistiň derwaýys borjudy. Eýsem, bolup geçýän wakalara žurnalistiň reaksiýasy neneňsi bolmaly? Bu babatda žurnalistik psihologik medeniýetini öwrenmegiň wajyp ähmiýeti bardyr.

Adamy öwrenmegiň tutuş taryhynyň içinden dihotomiýa—beden (organizm) we ruh (aň) baradaky garaýyşlar eriş-argaç bolup geçýär. Materialistler aňy ýokarygurluşly materiýanyň (barlygyň) atributy hasaplaýarlar, idealistler bolsa, barlygy ebedi ruh ýokdan bar edýär diýen pikire uýýarlar. Biziň psihikamyz bolsa, şahsyýete düşünmek baradaky bu ýöntem garaýyşlary ret edýär. Ösen derejeli, dürliugurly adam baradaky taglymy köp pähimdarlar öňe sürdüler. A.Franklyň pikirine görä, adamzat durmuşynyň

mümkin bolan ölçegleriniň iň wajyplary şu aşakdakylardyr: biologiýada we psihologiýada öwrenilýän wital esas (witalnaýa osnowa), adamyň sosial durumy, maksady, islendik ýagdaýa we wital esasa bolan şahsy gatnaşygy. A.I. Leontýewiň pikiri boýunça şahsyýet — indiuid, ýagny aýraty, özbaşdak şahs. Bu özboluşlylyk jemgyýetde, adamzat gatnaşyklarynyň jemi esasynda döreýän hil. Şahsyýetiň düýp esasy şol gatnaşyklaryň «efirindedir». Jemgyýetem, özüniň medeni, ekologik we beýleki formalary bilen birlikde gatnaşyklaryň sintezinden başga zat däldir. Adamyň medeni «nygmatlary» alýan çelgisi hut ýaşayş-durmuşyň özüdir.

Şahsyýetiň baýlygy, indiuidual taýdan ösüş derejesi onuň awtonomlygy bilen däl-de, eýsem jemgyýetçilik durmuşynda öz başarnyklaryny we indiuidual güýjüni ulanyp biliş ýagdaýy bilen kesgitlenýär. Adamlar köplenç, daşky dünýä 2 hakykat (tebigat we jemgyýet) diýip, nädogry düşünýärler. Žurnalistiň döredijiliginiň hakyky miwesiniň özünde obýektiw mazmuny (ýagny obýektiw hakykaty) we şol döredijilik adamsynyň içki dünýäsini jemleýänligini bellemelidiris.

Şahsyýetiň sosial-psihologik alamaty (Andreýewa boýunça) 1) Kämilligi we sosial başarnyklaryň ulanylmagyny üpjün edýän sosial duýgurlyk, hyýal, intellekt we beýlekiler.

2) Toparyň agzalary arasyndaky gatnaşyklarda, sosial täsir astynda kämilleşmek.

3) Şahsyýetiň sosial häsiýeti bilen (işeňnirligi, jogapkärçiligi, hyzmatdaşlyga bolan höwes) baglanyşyňly umumylyklar.

4) Umumypsihologik häsiýetler bilen baglanyşykly (pikirlenişňiň awtoritar ýa-da demokratik ugruna ýykgyňlygy, meselä dogmatik ýa-da açyk çemeleşmek) sosial häsiýetler.

Sosial rol ol ýa-da beýleki indiwiidiň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda eýeleýän ýagdaýynyň bellige alynmagydyr. Her şahsyýet bir wagtyň özünde birnäçe sosial keşbe eýe bolup biler: žurnalist, HBS (habar beriş serişdesi),

Şahsyýet — çylşyrymly gurluş. Onuň sosial ösüşiniň 4 modeli bellidir.

1. Ewolýusion — haýal ösüş(bu ilkidurmuş gurluşynyň adamlaryna mahsus bolupdyr).

2. Çökgünli (galyp-peselmeler bilen) — garşylyklar arkaly (daşky täsirden we öz-özi bilen).

3. Model 3 fazaly: Çagalyk, Kämillik, Garrylyk.

4. Geterogen ösüşiniň modeli — organizmiň dürli agzalary ösüşiniň näýbaşy çäGINE dürli wagtda ýetýär.

Munuň özi adamyň fiziologik ýaşy (ýagny organizmiň fiziologik ösüşiniň derejesi) psihologik (psihikanyň strukturasynyň ösüş derejesi) we pedagogiki (irki jemgyýetiň medeniýetini özleşdiriş derejesi) ösüş bilen mydama gabat gelmeýändigini aňladýar. Şonuň üçinem, adam ömrüniň etaplarynyň klassifikasiýasy derwaýysdyr: körpelik(bir ýaşa çenli), irki çagalyk(1-3ýaş), mekdebe çenli döwür (3-7ýaş), kiçi ýaşly mekdep okuwçylygy(6-12 ýaş), ýetginjeklik(12-17ýaş), juwanlyk(17-21ýaş), ýigitlik, jahyllyk(19-30ýaş), kämillik(25-60ýaş), garrylyk(60ýaşdan ýokary).

Şahsy kämilliğiň kemala gelendigi şu aşakdakylar bilen şertlenilýär:

1. Şahsyýetiň ösen jogapkärçilik duýgusy.
2. Beýleki adamlar barada alada etmegiň zerurlygy.
3. Jemgyýetçilik durmuşyna doly bahaly gatnaşyp bilmek başarnygy.
4. Ummy başarlaňlygyň ýokary derejede bolmagy.
5. Kynçylyklara çözüň tapypbilijilik nukdaýnazardan çemeleşmek we olary ýeňmek başarnygyna eýe bolmak.
6. Öz başarnyklaryňy we mümkinçilikleriňi netijeli peýdalanmaga, durmuşy meseleleri çözmäge sarp etmek we öz başarnyklaryňy dolulygyna ulanmak ukyby.

Şahsyýetiň ösüşleri barada ýokarda bellenilip geçilenler temadan daşlaşmak däl-de, eýsem žurnalistiň psihologik medeniýetiniň özboluşlylygy baradaky gürrüňimiziň daýanjak düýp esasydyr.

Žurnalistiň psihologik häsiýetlerini analizlemek başda onuň döredijilik özboluşlylygyny seljermezden mümkin däl. Žurnalistikanyň täze ýoly işiň ugur alyş nokadynyň real adamdan başlanýandygyna güwä geçýär. Professionalizmiň kämillik ýagdaýy iki ösüşi sazlaşdyrýar — žurnalist döredijilik toparlarynyň gatnaşyk ulgamyna dolulygyna garylyp-gatylýar, onuň bilen aragatnaşygy güýçlenýär. Bu işi netijeli amala aşyrmagy üçin professiýasy žurnalistiň içki dünýäsini üýtgedýär.

Professional döredijilik aýry-aýry böleklerden ybarat bolýar, ol bölekleriň geljekki ösüşi deňeçer bolmaýar. W.S.Mernigiň kesgitlemegine görä, şahsyýetiň individual aýratynlyklary şu aşakdakylary özünde jemleýär:

1. Organizmiň şahsy düzüm ulşamyny(biologiki, beden umumylygy taýdan)
2. Şahsy psihologik özboluşlyklar ulgamyny şu kömekçi ulgamlar bilen birlikde: a)psihodinamiki —

temperamentiniň düzümi b) şahsyýetiň psihologiki häsiýetleri

3. Sosial-psihologik özboluşlyklaryň ulgamyny şu aşakdaky kömekçi ulgamlar bilen birlikde: a) sosial topardaky ýa-da kollektiwdäki sosial orny b) sosial-taryhy jemagatda sosial orny

«Men» diýlen formirlenme öz-özünden ýa-da birbada döreýän zat däl, durmuşyň bütün dowamynda düşüňjäne üm komponent girýär:

1. Akyl ýetirme — öz-özün baradaky düşüňjeler

2. Emosional — öz-özüne baha berme

3. Özünü alyp barma — öz-özüne garaýyş

Şahsyýet tejribesini baýlaşdyrýar we sosializasiýa prosessinde sosial gatnaşyklaryň ulgamyny kemala getirip başlaýar. Bu babatda 3 wajyp ýagdaý bolup geçýär: 1. döredijiligiň (işini) şahsy seçimi 2. näýbaşy işiň daşynda ähli beýlekileriň tabynlyk bilen jebisleşmegi 3. täze rollaryň özleşdirilmegi we bähbidine aň ýetirmek.

Şahsyýetiň sosializasiýalaşmagy 3 döwürden ybaratdyr: adaptasiýa, Indiwiidualizasiýa we integrasiýa.

Adaptasiýa (uýgunlaşma) çagalyk döwrüne degişlidir. Alamatlar ulgamyny, sosial orunlary özleşdirmek. Adam žurnalistikany öwrenmäge girişmek bilen, onuň teoriýalaryna, etikasyna aralaşyp ugraýar we ş.m..

Indiwiidualizasiýa — şahsyýetiň öz-özi bolmak zerurlygy netijesinde özbaşdaklaşmasy. Ýöne bu babatda nädip öz indiwiiduallygyňy tapmaly diýen mesele ýüze çykýar. Ol hem, öz gezeginde 3 döwürde amala aşyrylýar — integrasiýa döwri — şahsyýetiň jemgäyet bilen deňagramlylygy gazanan döwri. Passiw döwür — adam jemgyýetiň sosial obýektiliginde galýar. Aktiwlik (işjeň)

döwri — adamyň sosial tejribesiniň önümi sosial gatnaşyklaryň subýektine öwrülýär.

Sosial gatnaşyklarynyň obýektine we subýektine öwrülmeği başaranlar liderdir. Olar ýerine ýetirmegi we boýun egdirmegi başaryanlardyr. Liderlik alamatlary žurnaliste hiç mahal päsgel bermeýär. Ýöne bu onuň psihologik aýratynlygynda esasy zat dälidir.

Sosializasiýa institutlary bolup, maşgala, mekdep, harby gulluk (biraz derejede) bolup hyzmat edýär. Sosializasiýanyň her döwründe şahsyýet jemgyýet baradaky informasiýalary, hakykaty öwrenýär. Şol informasiýalaryň esasy çeşmesi aragatnaşykdyr. Häzirki zaman dünýäsindäki aragatnaşygyň özboluşlylygy her şahsyýetiň durmuşyna sosial kontroly girizýän gymmatlyklaryň arabaglanyşygyndadyr. Şol kontrol: 1. töwerekdäkileriň talaby 2. sosial kadalar, nusgalar — adamlar näme etmeli we ş.m. 3. etiket — özüni alyp barmagyň kabl edilen tertibi. Şahsyýetiň düzgün-kadadan çykan halatynda jemgyýet oňa degişli sanksiýalary, ygtyýarlyklary ulanyp biler.

Biziň günlerimizde köpçülikleýin aragatnaşyk giň gerim aldy. Adamlar köp meseleleriň aragatnaşykdaky kösençlikler arkaly ýüze çykýandygyna düşünýärler. Şu ýerde tehniki serişdeler (telefon, peýjer, internet) arkaly habarlaşmagyň ýüzbe-ýüz aragatnaşygyň ýerini tutup bilmejekdigi belli bolup durýar.

Habar beriş serişdeleriniň birnäçesi aragatnaşygyň boş hyýalyny döredýärler. I.Dzýaloşinskiň maglumatlaryna görä, ortatap şäherli ýaşajy her günün 5(!) sagadyny telewizor görmeklige sarp edýär. Bu möhletiň artmagy —

häzirki zaman arabaglanyşygyň aýratynlygy. Arabaglanyşygyň derejesi şu aşakdakylara bölünýär:

1. Ýylmanak (fatiçeskiý) — ýöne bir, etiket boýunça arabaglanyşyk. 2. Informasion dereje. 3. Şahsy dereje — öz-özünüň, başga bir adamyň ýa-da töweregiňi gurşap alan dünýäniň düýp esasyňy açmak.

Sosiologik gözlegleriň netijesi jübi telefonlary, adamlaryň esasy köpçüligi tarapyndan gep-gybat ýaýratmak üçin ulanylýar. Internet-çatdaky gürrüňler arabaglanyşygyň ýylmanak derejesine deň. Internetiň üsti bilen «adamy açmak» heniz giň gerim alanok. Günbatarda interwýuçy žurnalistlere aýratyn gadyr goýulýar. Şahsyýetler, toparlar arasyndaky arabaglanyşyk we köpçülikleýin kommunikasiýa — arabaglanyşygyň görnüşleridir.

Üçünji görnüş barada aýratyn durup geçeliň. Köpçülikleýin kommunikasiýa jemgyýetiň uly sosial toparlarynyň arabaglanyşygydyr. Kommunikator 2 görnüşli informasiýany ýaýradýar: gyzyklandyryjy (buýruk, maslahat, haýyş) aktiwleşdiriji (tabşyrylan ugur boýunça höwes döretme) interaksiýa (aýry-aýry hereketlere ýol bermezlige ugrukdyryjy) Distribusiýa özüňi alyp barmagyň käbir awtonom kadalarynyň ýaýradylmagy.

Arabaglanyşygyň psihologik ösüşi birnäçe etapda bolup geçýär: 1. önümçilik zähmetiniň ilkibaşky üznüksizligi we aragatnaşyk. 2. aragatnaşygyň netijeli işden üzňeleşmegi. 3. gepleşik aragatnaşykdan aýrylyp, döredijilik maksatlaryna aralaşmaga mümkinçilik alýar.

Leontýew köpçülikleýin kommunikasiýa arabaglanyşygyna mahsuslyklaryň şu aýratynlyklaryny kesgitledi: 1. Arabaglanyşygyň sosial taýdan kesgitlenen ugry boýunça guralmagy—şahsy zähmetiň oňlanmagynyň ýa-da inkär

edilmeginiň hasabyna arkalaşykly işiň üýtgedilmegi. Eger arabaglanyşyk aýry şahsyýetiň özgerdilmegine gönükdirilen bolsa, ol şahsy-gözükdiriji aragatnaşykdyr.

2. Arabaglanyşygyň psihologik dinamikasy — aragatnaşygyň psihologik mazmunydyr. Auditoriýa bilen aragatnaşygy ýola goýan žurnalist ony özgertmäge çalyşýar. Auditoriýa psihologik täsir etmek žurnalistiň bilim derejesiniň, ol ýa beýleki işi bilşiniň we endikleriniň derejesiniň çäginde, şeýle-de öz hakykat ýüzündäki döredijiliginiň çygrynda bolup biler. Ýüze çykýan garşylylaýyn aragatnaşyk iki taraplydyr: 1. Speskanallar — hatlar, redaksiýa, telestudiýa tel. jaňlary. 2. Kommunikatoryň diüleýjiniň ýa-da tomaşaçynyň mümkin bolan reaksiýasy baradaky çaklamasy.

Aragatnaşyk — žurnalistiň şahsyýetini we psihologik medeniýetini kemala getirýän derwaýys prosessdir. L.Leontýewiň kesgitlemegine görä, wajyp hadysalaryň biri öz-özünüň şöhlendirmekdir (samopodaça). Ony şahsyýetleşme meselesi bilenem baglanyşdyryp bolar: 1. aragatnaşygyň giňişlik ýagdaýyndan ugur alyp bilmek. 2. aragatnaşygyň içki ýagdaýlaryndan ugur alyp bilmek. 3. çäkli (gysby) sosial ýagdaýdarda ugur tapmak. Şol bir wagtyň özünde, şahsy distansýany saklamagyň düşüňjesi-de zerurdyr: söhbetdeşiň bilen aralyk 55-70 sm. bolmagy zerur. sosial aralyk 120-840 sm. Indiwidiň islegi aragatnaşygyň üsti bilen amala aşyrylýar. Maslou isleg-hyjuwlaryň 5 derejelilik konsepsiýasyny aýdyňlaşdyrды, şolaryň içinde iň näýbaşysy hökmünde özüni görkezmek, döredijilik islegi bellenildi. Žurnalist üçin bu isleg has çuňlaşyp, özişjeňlik, şahsy aktuallyk öň hatara geçýär. Bu gumanitar psihologiýanyň adama berlen bar başarnygyny,

mümkinçiligini açyp görkezmegini şöhlelendirýän esasy düşünjesidir.

Franklyn kesgitlemegine görä, adam üçin iň düýpli zat barlygyň özünden başga haýsydyr bir zada ugrukmasydyr. Erih Fromm bolsa, töweregimizi gurşan dünýä bilen arabaglanyşyga bolan zerurlyk ýalňyzlygy ýeňýändigini üçinem wajypdyr diýip belleýär. Ol özüniň «Imet ili byt» diýen kitabynda iki nazaryýeti seljerýär. Birinjisi — dünýäni özüňe tabyn etmek. Ikinjisi — özüni dünýä garypgatmak, dünýäni indiwiidiň idealyna golaýlaşdyrmak. Eger biz žurnalistiň durmuşyna, onuň özünde bar bolan mümkinçiliklerini amala aşyrmagynyň çygry bolan wagtginişlik ýagdaýynda garasak, onda onuň durmuşy ýaşayşyň haýalja ugruny üpjün edip, dürli-dürli çözgütleri aňlydüşünjeli amal etmegiň üznüksiz hereketini görkezer.

Bir ýagdaýda žurnalist ýaşayş maksatlaryny amala aşyrmaga çalyşýar, beýleki bir ýagdaýda ol tutuşlygyna daşky ýagdaýlara garaşly bolýar. Žurnalistleriň bu iki tipiniň arasynda birnäçe aralyk tipler bar.

Wajyp maksatnamalaryň düzümine şular girýär: öz-özüni tanamagyň we durmuş ssenarileriniň esasy ugurlaryny kemala getirýän durmuşy ideallar. Wajyp maksatlar tutuş şahsy derejäni we gurşawy jebisleşdirýär. Wajyp maksatnamalar žurnalistiň hereketine jemgyýetçilik jogapkärçiligini duýýan adamyň öz önünde duýýan borjy kysmynda täsir edýär.

Borç äheňleri borçlulyk energiýasy (Men muny etmäge borçly!) bilen utgaşýar. Içki we daşky gapma-garşylyklary çözmek üçin her kim ýüze çykýan ýitgileri iň pes ýagdaýa getirjek ýollary tapmaga dyrjaşýar. Žurnalist üçin sosial statusyň bolmagy diýseň arzylydyr. Status mynasyp

wezipäni, ýokary iş hakyny öz içine alýar, bular durmuşyň uly bölegini tapawutlandyrýar. I.Weronin we T.Altruller wajyp maksatlaryň şu ölçeglerini belleýärler: 1. Mynasyp maksat öz döwründen öňe gidýar we töwerekdäkiler tarapyndan şama-şaýyrdy ýaly kabul edilýär. 2. Ol konkurensiýanyň ýok çäginde bolýar. 3. Amala aşan maksady şahsy gönügişiň diňe bir tarapy açyp görkezýär.

Wajyp maksatnama —a) žurnalistiň özi tarapyndan b) daşdan tekrarlanan w) indiwiidiň daş-dünýä bilen özara baglanyşygynyň miwesi — bolup biler

I.Dzýaloşinskiý obraz hökmünde — özüni hil taýdan täze eserleri döreden, adamzada täze, tanyş bolmadyk ýollary açyp görkezen adam hökmünde ykrar etdiren ussadyň keşbini öňe sürýär.

Döredijilik işiniň jemgyýetçilik ähmiýetli ugry adamlaryň ynsan ýaşayşynda elmydama akyldarlara mahsus hasaplanan häsiýetnamasyna degişlidir. Gözelligi göz önünde tutmagyň agdyklyk etmegi käbir ýagdaýlarda durmuşyň estetiki we etiki taraplarynyň arabaglanyşygyny duýmak başarnygyny ýitirip biläýjek žurnalistiň estetiki ugurdan kämilleşmegine getirýär. Ýagşylyga gönügen wajyp maksatnama manyly dowamaty ön hatarda goýýar. Dünýäni açyp görkezýän her şahsy işiň özboluşlylygy onuň tebigylygynyň, ýeke-täkliginiň duýulmagyndalyr.

Dünýä ulgamy — žurnalistiň hakykatyň ähli ýüze çykmalary baradaky bar bolan düşüňjeleriniň in ýokary derejesidir. Dünýäniň görnüşi düşüňjelerden we şekillerden düzülendir. Düşüňjeli we şekilli pikir ýöretme barada agdyklyk edýän elementlere görä gürrüň edýärler.

Žurnalist öz göz önüne getirmelerini birnäçe çeşmelerden susup alýar: esasy bölegi sosial mifologiýa bolan adaty

düşünjeden, elementar ylymdan. Žurnalistiň düşünjelilik çeşmesini üç tipe bölýärler: sagdyn manyny aňmak düşünjesi, elementar ylmy bilmek, ösen ylymdan habarly bolmak. Ynsan işjeňliginde özleşdirilen hakykatyň ähli ýüze çykmany özbolşly medeniýetiň elementidir. Onuň sosial jemagat we aýry-aýry şahsyýet üçin ähmiýeti, manysy bardyr, ýagny gymmatlydyr.

Gymmatlyklary hem üç topara bölýärler: 1. Sosial-medeni mazmunly ýagdaýlar. 2. Belli bir sosial-medeni aň-bili esasyndaky etalonlar. 3. Adamyň düýp esasyňyň söhlelendirýän ideallar.

Erkinlik, bilim, dynç alyş, medeniýet we beýlekiler gymmatlyk hasaplanýar. Ilkibaşky ýagdaýynda üstünlik hökmünde kabul edilip, birnäçe wagtdan soň adaty görülyän sepgitler tolgunma ýa-da şatlyk bermeýär. Indiwid hünäri ele alandan we özüni onuň eýesi hasaplandan soňra ol öňünden niýet eden çylşyrymly ýoluna düşýär. Ony has duýguly, täsirli etmekde professional gurşawyň aýratyn orny bardyr.

Döredijilik we aragatnaşyk — şahsyýetiň içine jemgyýetçilik gatnaşyklaryny aralaşdyrýan «derwezedir». Hut aragatnaşyk arkaly žurnalistiň ol ýa-da beýleki adamlar bilen özara gatnaşygy ylalaşylýar. Dzýaloşinskiý žurnalistiň içki dünýäsiniň kemala gelmeginiň aşakdaky prinsiplerini hödürledi: 1. Içki dünýäniň dürli komponentleriniň bitewilik we gapma-garşylyk prinsipi. 2. Žurnalistiň döredijiliginiň obýektiw taraplarynyň bitewilik we gapma-garşylyk prinsipi. 3. Žurnalistiň içki dünýäsiniň kemala gelmeginiň obýektiw we möhüm faktorlarynyň bitewilik we gapma-garşylyk prinsipi. A.G.Zdrawomyslowyň pikirine görä, adamyň

döredijiliginiň wajyp çeşmesi zerurlyk, gyzyklanma we gymmatlyklardyr. Žurnalistiň psihologik medeniýetiniň iň degerli elementleriniň biri «ustanowkaly bolmak», ýagny aýdyň maksatly bolmakdyr. Ol adamyň endiklerini, öňde goýan maksadyna ýetmek ugrunda erkiniň berkligini aňladýar. D.I.Uznadzäniň pikirine görä, ustanowka zerurlygyň, obýektiw ýagdaýlaryň netijesinde döreýär we diňe bir energiýa berýän çeşme bolmak bilen çäklenmän, eýsem informasiýa toplamagyň zerurlygyny hem özünde jemleýär. R.G.Katadze utanowkanyň indiwdiň belli bir işjeňlikdäki ykjamlygynyň şertli ýagdaýydygyny aýdýar. Ustanowka bermek prosesine kommunikasiýalaryň täsiri uludyr. Ustanowkalar şu aşakdakylara bölünýär:

1. Ýazyp bellenenler (anyk usul bilen hereket etmek endigi) 2. Sosial babatdaky — dürli ýagdaýlarda nähili hereket etmelidigini kesgitleýär. 3. Şahsyýetiň gurluş gymmatlygy babatdaky - «Etmeli», «Wajyp» we ş.m. 4. Adamyň žurnalistik başarlaňlygyň ol ýa beýleki sferasyna umumy gönükdirilenligi professionallyk diýlip atlandyrylýar.

Öz-özüňi professional hökmünde kabul etmek diňe bir özüni tanamagyň däl-de, eýsem öz-özüňi dolandyrmagyň hem serişdesidir.

Refleksiýa — žurnalistiň öz işiniň kanunalaýyklyklaryna düşünmegidir. Žurnalist öz işine jogapkärçilikli çemeleşýärin diýip pikir edýär. Öz-özüňi ykrar etme hiç wagt özüňe bolan ylmy-emosional garaýyşdan üzňe däl. Düýpli düzüm bölegi — öz-özüňe baha berme. Onuň mazmuny şol žurnalistiň referent topardaky — döredijilik adamlarynyň arasyndaky bahasyna we žurnalistiň öz özboluşlylygyna baglydyr. Bahanyň emosional tarapy

«professional hormat» düşünjesi bilen kesgitlenýär. Professional hereketlere düşünmek, esasy refleksiýa daýanýan aňly-başly bahalandyrmak kompleksi bar bolan ýagdaýynda mümkindir.

Professional ideologiýa professional medeniýet diýlip atlandyrylan ulgama girýär. Žurnalistiň psihologik medeniýeti professional medeniýetiň ruhy tarapyny kemala getirýär. Adam ruhy taýdan näçe baý boldugyça, özüniň içki mümkinçilikleri barada şonça-da köp bilýär, öz intellektini ösdürmek mümkinçilikleri-de köp bolýar. Aňşynaslar intellektiň 7 görnüşini tapawutlandyrýarlar: 1. werbal (söz bilen aýdylan) — meseleleri sözleýiş serişdeleriniň üsti bilen çözmäge ukyply — bu şahyrlara, ýazyjylara we žurnalistlere mahsus. 2. şahsyýet içindäki intellekt — öz gam-gussaňa düşünmek ukyby. bu psihologlara, ýazyjylara we žurnalistlere mahsus. 3. motorný intellekt — bedene erk etmek ukyby — türgenlere mahsus. 4. Şahsyýetlerara intellekt — adamlara (köpçüligе) düşünmek ukyby — syýasatçylara, mugallymlara we žurnalistlere mahsus. 5. Logiko-matematiki intellekt. 6. Saza üşüklilik intellekti. 7. Giňişlik intellekti.

Intellekt diňe bir žemgyýetçilik ösüşiniň önümi bolman, ol jemgäýetçilik gatnaşyklary bilen indiwiidiň sazlaşygyny hem özgerdýär. Intellektiň gurluşy (şahsyýetiň intellektual gory) we göz önüne getirmeler öň nazara alynmadyk zatlary döretmäge ukyplydyr. Intellekt — žurnalistiň şahsyýetiniň özenidir! I.Dzýaloşinskiý: «Eger jemgyýet zehinliligiň umumy normadan ýokarlanmagyna gyzyklanar derejesinde üýtgedilip gurulsady, onda akyldarlar (geniler) ummasyz sanda köpelip başlardylar» diýip belleýär.

Žurnalistiň uýýan normalary we gymmatlyklary onuň professional döredijiligine täsir edýär. Bu barada Donald Makdonald: « Žurnalistden gözlegleriniň ýa-da maglumatlary düşündirişiniň barşynda talap edilýän gymmatlyklaryň bahasy onň öz ynanýan gymmatlyklaryny şöhlendirmelidir. Ol gymmatlyklar onuň durmuşynyň bütin dowamynda gazanyldy, ol şolary okan döwründe gazandy, oňa öz uýýan zatlary, çagalygy, maşgala durmuşy, gelip çykyşy, dostlary, gatnaşýanlary, milleti we milli medeniýeti, öwrenilen tejribe we sagdyn pikirler täsir etdi» diýipdi.

(E.Džons,D.Merill «Besedy o Mass-media» - M.1997.str.183)

Žurnalistiň psihologik medeniýetinde erke uly orun degişlidir. Erk maksadaokgunly hereketleriň durmuşa geçirilýän döwründe, adamyň haýsydyr bir gatnaşygynda erkinligini çäklendirýän päsgelçilikleri ýeňip geçmegiň hatyrasyna kemala gelýär. Adamlary erklilik alamatlary boýunça 3 topara bölýärler: 1. Işjeňligini çäklendirýän, guramaçylygyny kesgitleýän —öz-özüne gözegçilik etmek, tertip-düzgünlilik etdikli. 2. berdaşlylygyny kesgitleýän (sabyrlylyk, çydamlylyk) 3. ýaşayşa ukyplylygy kesgitleýän - özbaşdaklyk, işe gaýymlyk.

Sosiologlaryň geçiren barlaglary žurnalistleriň 22 prosentiniň ösen, ýokary erklidigini, 28 prosentiniň ortatap erklidigini, 50 prosentiniň bolsa, pes erklidigini görkezdi.

I.Džýaloşinskiý žurnalistleri emosional grşaw häsiýetine görä, birnäçe toparlara bölýär: Parahat, şadyýan, gaharly, şadyýan-gaharly, şadyýan-birahat, howsalaly-birahat, gyzma. Žurnalistler köplenç parahat we gaharjaň-birahat tipde bolýarlar (soralanlaryň 20-22 procenti).

Temanyň nazaryýet bölümüni jemlemek bilen, döredijilik başlangyjynyň şahsyýet kanunlaryndan, daşky gurşawdan, we saýlanyp alnan işiň görnüşinden gözbaş alýandygyny nygtamazlyk mümkin däl.

Žurnalistika örän gyzykly kârdir. Ony saýlap alan her bir adam öz şahsyýetini psihologik taýdan öwrenmäge taýýar bolmalydyr.

Biz žurnalistikanyň psihologiýasyna umumypsihologik häsiýetleri öwrenmek arkaly göz ýetirýäris. Umumypsihologiýa düşüňjeleri bolan psihika hakynda umumy düşüňjeler, psihologiýanyň wezipeleri we metodlary, şahsyýetiň psihologiýasy, emosiýalar we duýgular, temperament, sözleýiş, şahsyýetiň erki, pikirlenişi ýaly düşüňjeler esasynda öwrenýäris we akyl ýetirýäris.

PSIHOLOGIÝANYŇ WEZIPELERI WE METODLARY

- 1. Psihologiýanyň esasy wezipeleri**
- 2. Psihologiýanyň metodlary**

Psihologiýanyň esasy wezipeleri psihik işiň we onuň ösüşiniň kanunlaryny öwrenmekden ybaratdyr. Bu kanunlar adamlaryň beýnisinde obýektiv dünýäni şöhlelendirýär., psihik işi ösdürýär we şahsyýetiň psihik häsiýetini kemala getirýär.

Psihologiýanyň esasy wezipeleri-kommunizmiň maddy-tehniki bazasyny döretmekden, partiýamyzyň Programmasynda beýan edilen kommunizm gurujynyň

moral kodeksini amala aşyrmakdan, hemme taraplaýyn täze adamy terbiýelemekden SSKP-niň XXIV, XXV gurultaýlarynyň materiallarynyň wezipelerini ýerine ýetirmekden, Kommunistik partiýamyzyň we Sowet hökümetimiziň orta hem-de ýokary mekdep baradaky kararlaryny durmuşa geçirmekden, adamlaryň käbiriniň aňyndaky şu wagta çenli saklanyp galan urpadatlary ýeňip geçmekden, ilat arasynda propoganda hem-de egitasiýa, doklad, düşündiriş işlerini yzygiderli geçirip durmakdan we başgalardan ybaratdyr.

Her bir işi alsaň-da, okuwçylar tarapyndan ýerine ýetirilmeli iş bolsa bolsun, ol adamynyň diňe bir obýektiw durmuşyna bagly bolan, onuň şol sada bolan gatnaşygyna hem baglydyr. Mysal üçin, mekdepde zähmet okuw sapagy diňe onuň mazmunyna bagly bolman, okuwçylaryň şol zada garaýşyna hem baglydyr.

Idealistler psihologiýanyň wezipelerine ylmy hem-de materialistik nukdaý nazardan garamaýarlar. Psihologiýanyň wezipesi adamlaryň psihikasynda oňat hilli şahsyýetleri terbiýelemekden ybaratdyr. Psihologiýanyň ýokary nerw işiniň fiziologiýasy bilen baglanyşygy onuň beýni organyny ylmy taýdan barlaýanlygydyr. Psihologiýany öwrenmegiň adamynyň ýaşaýşynyň jemgyýetçilik şertlerinde uly teoritiki zähmeti bardyr. Sebäbi psihologiýa din, mistika, ynanmalar meselesine ylmy taýdan garaýar.

Şonuň ýaly-da psihologiýanyň durmuşda praktiki ähmiýeti ulydyr. Sebäbi psihologiýanyň maksady adamlary terbiýelemeklige gönükdirilendir.

Akyl ýetiriş prosesleriniň kanuna laýyklygy (aňlama, duýgy, beýnä ornaşdyрма, pikir, hyýal, ýat) okuwçylaryň

okuw işlerini, okatmak metodlaryny ylmy esasda guramaga hyzmat edýär. Şonuň üçin okuw kitaplary, okatmaga degişli gollanmalara düzülen okuwçylaryň akyl ýetiriş prosesleri göz önünde tutulmalydyr.

Okuwçylar bilen terbiýeçilik işlerini guralanda olaryň şahsyýetiniň kemala gelmeginde uly rol aýnaýan talabyň we höwesiniň, ukybyň, başarnygyň, erkiň, duýgynyň, temperamenti hem-de häsiýetiň ösüşi göz önünde tutulmalydyr. Mugallym psihologik kanunlary öwrenip, her bir okuwça individual çemeleşmegi başaýar, ol okuwçyda ýüze çykan kemçilikleri düzetmegiň hötdesinden gelýär.

Kommunizm gurluşygy döwüründe ýaş neslerimizi okatmak we terbiýelemek meseleleri iňňän ähmiýetli meseledir, sebäbi munuň esasynda psihologik ýatandyr.

Adamlary, esasan-da, ýaş kesellerimizi ýokary iddiallyk we kommunizmiň işine wepalylyk ruhunda terbiýelemek barada SSKP-niň Programmasynda beýan edildi. Bu bolsa biziň möhüm wezipelerimiz bolup durýar.

Adamynyň psihik işini ylmy taýdan öwrenmeklik we şahsyýetiň psihik aýratynlyklaryny aňlap bilmek dialektiki taryhy materializm metody esasynda mümkindir.

Hakykaty aňalap bilmeklik ylmy taýdan bolup, obýektiw reallygy şöhlendiriýändigini, hadysalaryň biri-biri bilen aragatnaşykdaýygyny, biri-birleri bilen şertleşýändigini, obýektiw kanunlaryň hereketdedigini we ösýändigini dialektiki materializm öwredýär. Esasy talap adamyň praktiki işini öwrenilýän kanuna laýyklygyny baglamaklyk möhümdir.

Adamlaryň praktiki işini olaryň akyl, duýgylary, islegleri, häsiýetleri, başarnyklary esasynda bilýäris. Olaryň

özi hakynda aýdanlary däl-de, tertibi, eden işi we hereketi hakynda bilýäris. Bu barada W.I. Lenin şeýle diýipdir:

“Adama onuň özi hakynda aýdýan sözlerine ýa-da özi hakynda edän pikirine garap baha bermän, belki onuň işi boýunça baha berýärler”

Dialektiki materializm öwredişi ýaly, hemme zatlar hemişe hereketdedirler, üýtgeýändirler, sen taýyndan bolan zatlar hil taýyndan bolan özgerşe geçýändirler.

Psihik kanunlaryň ösüşini öwrenmeklik we barlamaklyk iş prosesi netijesinde (zähmetde, okatmak we terbiýelemek şertlerinde, adamyna psihik işiniň we şahsyýet häsiýetiniň kemala gelmeginde, belli bir maksad gönükdirilen hereket netijesinde we başgalarda) has ähmiýetli bolýar.

Ylmyň üsti täze-täze faktlar bilen yzygiderli ýitirilip durulmasa, ol ösüp bilmez. Ylmyň dogry we üstünlikli ösdürilmegi üçin faktlaryň ylmy taýdan esaslandyrylan metodlaryny peýdalanmaly bolýar. Ylmy taýdan esaslandyrylan metodlar bolsa metodlaryň özara baglanyşygyny açyp görkezmäge, predmetlere-zatlara filosofiýa taýdan dogry düşünmäge mümkinçilik berýär. Psihika filosofiýa taýdan düşünmeklik munuň özi psihologiýanyň barlag metodlaryna esasy talaplary kesgitleýär.

Belli bolşy ýaly, psihika idealistik taýdan düşünmeklik-munuň özi psihologiýanyň esasy metody özüni synlaýyş metodydyr diýip hasaplamakdyr. Munuň özi düşüniklidir.

Psihika beýniniň häsiýeti hökmünde dialektik materialistik taýdan düşünmeklik obýektiw haklykaty şöhlelendirmekdiw, psihologik barlaglaryny degişli metodlar arkaly geçirmeklik.

Psihologik barlaglary guramagyň birnäçe prinsipi bardyr. Psihik hadysalary öwrenmegiň obýektiwligi psihologik barlaglaryň ilikinji prinsipi psihikany öwrenmegiň obýektiwlik prinsipidir. Bu hili prinsip haýsy bir psihik hadysa bolsa bolsun, şoňa özboluşly ýaly garamakdan ybaratdyr. Muny bolsa adamyň işi we durmuşy arkaly daşary şertler bilen aragatnaşykda öwrenmek bolar. Şeýle talap amala aşyrmalydyr, sebäbi psihik hadysalara daşary täsirlikleriň şöhlenmesi hökmünde düşünilýär. Obýektiwlik prinsipi adamyny işiniň prosesinde öwrenmekligi talap edýär. Adamlaryň psihik aýratynlygy barada onuň edýän iş boýunça aýtmaly bolýar. Diňe şu hili ýagdaýda adamyny öwrenmek bolar. Obýektiwlik prinsipi toplanan materialy işlemek arkaly amala aşyrylmalydyr.

Biri-birine garşylykly faktlar bolsa, öňde muňa aýratyn üns berilmelidir, ýöne taşlanaýmaly däl, garşylygy aňladýan düşündiriş tapylmalydyr, ýa-da goşmaça girizilmelidir. Obýektiw prinsipi toplanan materiallary işlenilende takyk zatlar esasynda netije çykarylmaladyr.

2. Psihik hadysalaryň ösüşini öwrenmek. Psihologik barlaglary guramagyň iňňän möhüm prinsipi psihik hadysalaryň ösüşini öwrenmek prinsipidir. Obýektiw dünýäniň hemişe hereketde we üýtgeşikde bolmagy, her bir zadyň şöhlelenmesiniň hereket-üýtgeşme arkaly bolýandygyny aňladýar. Mekdep okuwçylarynyň psihologik taýdan şahsyýeti öwrenilende munuň ähmiýeti has-da uludyr. Munda çagalaryň diňe bir psihik aýratynlygyna üns berilmän, olaryň mundan beýläk-de ösüş perspektiwasyyny görkezýän psihik hili hem göz önünde tutulmalydyr. Eger-de mugallym herbir okuwçynyň ösüşi

boýunça geljegine göz ýetirip bilmese, okuw-terbiýeçilik işlerini maksada okgunly gurap bilmez.

3. Şahsyýeti analitik-sintetik taýdan öwrenmek. Her hili şertlerde, işiň dürli görnüşlerinde, adamlaryň her hili psihik aýratynlyklary we onuň şahsyýeti peýda bolup başlaýar. Şol bir wagtyň özünde, ýaşaýyş durmuşyň dürli taraplaryna garamazdan, adamyň özünde mahsus bolan indiividual psihik häsiýeti saklanyp galýar. Şol sebäpli psihologik barlaglary guramagy prinsiplerden biri-de şahsyýeti analitik-sintetik taýadan öwrenmegiň prinsipidir.

Analitik taýdan öwrenmeklik her hili ýaşaýyş şertlerinde we şahsyýetiň işind psihik elementleri aňlap bilmäge, sintetiktaýdan öwrenmeklik bolsa, adamynyň psihik häsiýetleriniň ýüze çykmagynda olaryň özara aragatnaşygyny tapmaga mümkinçilik berýär. Adamynyň psihikasynyň ähli görnüşlerini, aňlap bilişini, emosianallygyny, erk proseslerini, häsiýetini öwrenmeklik-bular şahsyýeti hemme taraplaýyn we çuňňur barlamagy göz önünde tutýar. Şonuň üçin analitik-sintetik prinsipini berjaý etmek zerurdyr.

Şeýlelikde, obýektiwlik prinsipi, psihik hadysalaryň ösüşini öwrenmek prinsipi, şahsyýeti analitik-sintetik taýdan öwrenmek prinsipi psihologik barlaglaryň guramagyň esasy prinsipleridir.

ŞAHSYÝETIŇ PSIHOLOGIÝASY.

1. Şahsyýet hakynda umumy düşünje.
2. Şahsyýetiň motiwasişasy.
3. Başarnyk

Şahsyýet hakynda umumy düşünje.

Psihologiki ylymda “Şahsyýet” diýilýän düşünje umumy düşünjeleriň hasabyna girýär. Emma şahsyýet diýilýän düşünje doly psihologiki düşünje däldir, ol beýleki jemgyýetçilik ylymlary tarapyndan hem öwrenilýär, olardan filosofiýa, sosiologiýa, pedagogika degişlidir. Şahsyýetiň psihologiki ylym tarapyndan öwrenilmeginiň aýratynlygy nämeden ybarat we psihologiki garaýyşdan şahsyýet name?

Esasan şahsyýet diýilip adamynyň sosial we durmuş möhüm häsiýetleriniň ýygyndysyna düşünilýär. Ol onda sosial ösüş döwründe emele gelýär. Şonuň üçin şahsy häsiýetleriniň hasabyna, adam aýratynlyklaryny goşmak kabul ederliksizdir. Ýagny olar genetiki we fiziologiki gurluş bilen bagly däldir. Häsiýetlendiriji aýratynlyklarynyň ösüşi, onuň psihiki aňlaýyş prosesi aýratyn iş stili hem kabul ederliksizdir. Ýagny bu aýdylanlar adamlara bolan gatnaşykda ýa-da tutuş jemgyýete bolan gatnaşykda ýüze çykýandyr. Esasan “Şahsyýet” diýilýän düşünjä adamynyň durnukly häsiýeti goşulýar, ýagny ol onuň hereketlere bolan gatnaşygyny görkezýär.

Şeýlelikde psihiki ylym nukdaýnazaryndan seredeniňde, şahsyýet bu adamyň özüdir. Onuň häsiýetleriniň görnüşleridir, ýagny ol häsiýet jemgyýetçilik

gatnaşykda we baglanyşykda ýüze çykýar, onuň ahlak häsiýetini kesgitleýär we onuň özi üçin, daşyny gurşap alan zatlar üçin ýerlikli manysy bardyr.

Ýene-de bellemeli zat, şahsyýetiň biologiki we sosial arabaglanyşygy barada psihologiki ylymda birmeňzeş jogap ýokdyr, sebäbi biologiki başlangyjyň şahsyýetiň ösüşine täsiri barada ýeke-täk piker ýokdur. Şonuň üçin hem haçanda tejribe işleri ýerine ýetirilende harby gullukçylaryň işine psihologiki nukdaý nazardan edil şahsyýet hökmünde göz önüne tutmaly hem-de özbaşdak psihologiki aýratynlygyny öwrenmeli.

Başga bir az jedelli bolmadyk sorag – ol şahsyýetiň gurluşy hakyndaky sorag. Haçanda şahsyýetiň gurluşyna seredenimizde (esasan) oňa başarnyk, temperament, häsiýet, motiwasiýa we sosial görkezijiler esasynda seretmeli.

Başarnyk – bu adamyň özbaşdak durnukly häsiýeti, dürli işlerde onuň üstünligini kesgitleýär. Temperament bir adamynyň beýleki adamlara bolan täsirine, sosial ýagdaýlara bolan täsirine baglylygy ozone kabul edýär. Häsiýet adamynyň beýleki adamlara bolan hereketiniň hilini kesgitleýär.

Motiwasiýa – bu işe höwes döretmekligiň ýygynydyr, a sosial görkezijiler – ynam we adamlaryň gatnaşygydyr. Bulardan başgada awtorlaryň köpüsi şahsyýet gurluşyna erk-isleg we duýgy ýaly düşüňjeleri hem goşýarlar.

Şahsyýet gurluşynyň esasy elemntlerine has içgin seredeliň.

Gönükdirilenlik – şahsyýetiň çylşyrymly aýratynlygy, ýagny ol özüne höwes döretme ulgamyny

goşýar. Ol bolsa adamynyň işeňňirligini kesgitleýär hem-de işine bolan gatnaşygy saýlamaklygy aňladýar.

Harby gullukçy haýsy hem bolsa bir işi ýa-da hereketi edende ol dürli hili meýillerden netije çykarýar. Mysal üçin, harby borçlulyk düşünjesinden kollektiwlik duýgusy onda birek-birege kömek etmek meýlini döretýär, ýoldaşyna kömek etmeklik. Aň zerurlygy we harby işe gyzyklanmaklyk onda özüniň harby hünär ussatlygyna gowulandyrmaklyga çagyryar. Gulluk döwründe harby gullukçy öz öňünde dürli hili maksatlary goýýar. Ol daş-töweregini gurşap alan zatlara we sosial gymmatlyklara dürli hili garap başlaýar (bilime, jemgyýetçilik işlere, tertip-düzgüniň talaplaryna, kollektiwdäki borjuna we ş.m.). Aň we borç duýgusy, zerurlyk we ynam, görkezme we häsiýet, maksat we ösüşbalaryň hemmesi şahsyýetiň gönükdirilenlik häsiýetiniň bölekleridir. Şol esasyda özüni görkezmeklige baglylykda harby gullukçynyň gönükdirilenlik şahsyýeti birnäçe görnüşlere bölünýär: ahlakly, edepli, harby hünärli, durmuşy, sosial-syýasy we ş.m.

Bir wagtyň özünde-de her bir harby gullukçy öz durmuşy gönükdiriji esasynda hereket edende, ol dürli hili sebäplere gollanýar. Şeýlelikde gönükdirilenlik şahsyýet – bu çylşyrymly köpmeýilli häsiýet, ýagny ol özüne dürli hili baglanyşdyryjy komponentleri goşýar.

Ylmy edebiýatda gönükdirilenlik diýmek durnukly sebäpleriň ýygyndysy diýilip düşündirilýär. Ýagny şahsyýetiň işiniň ugrukdyryjysy. Gönükdirilenlik elmydama sosial şertlerde we terbiýeleme döwründe emele gelýär. Gönükdirilenlik – bu maksada okgunlylygy, şahsyýetiň häsiýetini dikeldýär we şeýle köp basgançakly

görnüşde döreyär. Olar höwes, isleg, okgunlylyk, gyzyklanma, ýykgyň etme, ideal, dünýagaraýyş we ynam. Gönükdirilenligiň görnüşlerini gysgajyk häsiýetlendireliň; Höwes – bu iň esasy sada biologiki gönükdirilenlik görnüşi. Psihologiki nukdaý nazardan bu ruhy ýagdaý düşünilmeyän ýa-da doly däl düşünilmeyän talap.

Düzgün boýunça höwes ondan oňa geçýän hadysa, sebäbi onda görkezilýän talap öçýär, ýa-da düşünilýär, ol şonda hakyky islege öwrülýär.

Isleg – bu akyl ýetirilýän talap we nämede bolsa belli bir zada höwes. Öňden ýeterlikli akyl ýetirilen onda höweslendiriji güýç bar. Ol aňyňy ýitileşdirýär, gejekki işiň maksady üçin we şol işiň meýilnamasyny düzýär. Gönükdirilenligiň bu görnüşi diňe bir özüniň talabyna akyl ýetirme häsiýetli bolman şony kanagatlandyrmagyň dürli ýollaryny gözleýär.

Okgunlylyk – belli bir wagtda peýda bolýar, haçanda islegiň düzümine erk-isleg komponenti goşulan wagtynda, şonuň üçinem okgunlylyk köp ýagdaýda doly kesgitlenen işe bolan höwes hökmünde seredilýär.

Gyzyklanma – bu aňlaýyş talap edijiligiň ýörite görnüşiniň ýüze çykmany, gönükdirilenlik şahsyýetiň hemme edýän işine düşünmegi üpjün edýär, şonuň bilen birlikde-de daş-töwerekdäki şahsyýete ugruny görkezmäge ýardam berýär. Subýektiw gyzyklanma joşgunly sesde aňladylýar, aňyň hereketine ýa-da ünsüni kesgitli obýekite ugradýar. Gyzyklanmanyň iň esasy häsiýetleriniň biri, gyzyklandyrmany kanagatlandyrmak onuň ösmegine alyp barýar we täze

gyzyklanma döredýär. Şahsyýet gyzyklanmalary esgeriň durmuşynda uly mana eýedir. Olar esgeriň gözýetiminiň

giňelmegine kömek edýär. Harby we syýasy bilim almagyna, esgeriň aňlaýyş işeňňirligini ýokarlandyrýar, harby işi çaltlyk bilen ele almaga çalyşýar, harby hünäre döredijilikli çemeleşýäge ýardam berýän möhüm ýagdaýlaryň biri bolup hyzmat edýär. Harby gullukçynyň gyzyklanmasy dürli görnüşlidir. Olara dürli alamatlar boýunça toparlara bölse bolar. Mysal üçin, manysy boýunça gyzyklanma toparyna, obýektiw zatlar ýa-da iş çägi. Köplenç ýagdaýda jemgyýetçilik, harby hünär, durmuşy gyzyklanmalara bölünýär. Ölçeği boýunça gyzyklanma giň we dar görnüşde bolup biler. Durnuklylyk derejesi boýunça durnukly ýa-da durnuksyz gyzyklanma bilen tapawutlanyp biler. Harby gullukçylardan durnukly häsiýetli harby hünär gyzyklanma bilen ökde hünärmenleri ýeňil taýýarlap bolar, ýagny öz işiniň usadyny. Garşydaş gyzyklanma uýýan adamlar özlerine terbiýeçileriň ullakan üns bermegine talap edýärler. Gyzyklanmanyň täsiri harby gullukçylarda dürli hili bolýar. Birinde dörän gyzyklanma gowşak döreyär we derrew ýitýär, beýlekide bolsa olar ullakan oýandyryjy güýje eýe bolýar. Şol sebäpden hem ofiserler belli bir harby gullukçyda gyzyklanmanyň ösüşini tapawutlandyryp bilmeli. Häzirki bolup geçýän ýagdaýyň wagtlaýyn epizodiki häsiýetden harby hünär gyzyklanmasynyň durnukly oýanyş derejesine, ýagny harby gullukçynyň gönükdirilenlik häsiýetiniň harby hünär derejesini kesgitlenişine çenli anyklamaly.

Gyzyklanmanyň ösüş dinamikasy ýykgyň etmeklige öwrülmegi hem mümkin. Bular ýaly ýagdaý gyzyklanma, erk-isleg komponenti goşulan ýagdaýy bolýar.

Boýunegijilik – bu gönükdirilenlik adamyny belli bir iş bilen gyzyklandyrmaga oýandyrýar. Boýunegijiliň esasy

diýilip adamda şu ýa-da beýleki işi etmäge çuň durnukly talap döreýär, ýagny gyzyklanma onuň belli bir görnüşine döreýär.

Şahsyýet gönükdirilenligiň indiki görnüşü ideal. Ideal – bu keşpde hakykatlaşdyrylan ýa-da adamynyň zat maksada ýykgyn etmegine aýdylýar. Adamynyň ideallary dünýä göz ýetirmegiň iň bir aýdyň häsiýeti bolup, çykyş etmegi mümkin, ýagny obýektiw dünýä garaýyşlaryň sistemalary, bu ýerde esasy zat adam, adamynyň daşyny gurşap alan hakykata bolan we öz-özüne bolan gatnaşygy. Dünýagaraýyşda diňe adamynyň ideallary şöhlenenmän, onda adamlaryň ugur kesgitlemä bolan gymmatlyklary, onuň aň ýetiriş prinsipi we işi, onuň ynamy şöhlenenýär.

Ynam – bu gönükdirilenligiň iň ýokary görnüşü, ol özünde şahsyýetiň delillerini görkezýär, ol öz gözüýetirişine görä hereket etmekligi oýarýar, ynamyny we dünýä göz ýetirijiligini oýarýar. Ynamyň esasynda akyl ýetirilen talap ýatyr, ýagny şahsyýeti hereket etmäge iberyän zat, onuň esasyny emele getirýär we herekete ugrukdyrýar.

Şunlukda biz motiw (bahana) we motiwasiýa diýilýäne gelip ýetdik. Şu ýerde bellemeli zat adamynyň häsiýetinde iki sany biri biri bilen baglanyşykly tarapy bar: gyzyklandyryjy we sazlaýjy. Biziň öňki sereden psihiki proseslerimiz, esasan häsiýeti sazlamagy üpjün edýär, olar döretme ýa-da gyzyklandyrma, aktiwligi üpjün etme we gönükdirme häsiýetine degişli bolan zatlar, onda olar motiw we motiwasiýa diýen düşünje bilen baglanyşykly.

Motiw näma? Motiw – bu işe gyzyklanma döretme, subýektiň talapyny kanagatlandyrmak bilen baglanyşykly. Motiw diýip biz köplenç ýagdaýda sebäbe düşünyäris,

onuň esasynda hereketiň we boluşyň daşky we içki ýagdaýyň jemi we subýektiv aktiwlige çagyrmak ýatyr.

Motiw diňe bir adamyň işini gyzyklandyрмаýar we ugrukdyрмаýar, ýagny onuň edýän zadyna we subýektiv herekedine şahsy pikir döredýär. Haýsy hem bolsa bir iş edende harby gullukçy ýygy-ýygydan dürli ýa-da gönümel garşylykly motiwe eýerýär. Şol sebäpden edilen işe berilýän bahada dürli-dürli bolýar.

Ýene-de bir bellemeli zat, harby gullukçynyň motiwi özüniň gurluşy boýunça joşgunlydyr. Harby gulluk döwründe olar üýtgeýär, täzelenýär, esasanam olaryň ösüşine dürli hili obýektiv ýagdaýlar täsir edýär, esasan hem komandiriň hereketi, beýleki esgerleriň hereketi, öz bolşuna we hereketine berilýän baha täsir edýär. Onuň hereket eden döwründe motiwi ýygy-ýygydan üýtgedip gurmaklyk bolup geçýär. Mysal üçin , harby gullukçy özüniň nebisjeňlik duýgusy esasynda sport bilen türgenleşmegi karar etse (“zähmet rugsadyny gazansa”), soňra ol sport bilen yzygiderli türgenleşse onda olar onuň gulluga bolan meýletin gatnaşygynyň ýardamçysy bolýar.

Şeýlelikde motiwleri we onuň täsiriniň bilmeklik ofisere harby gullukçyny häsiýetine dürli hili ýagdaýlarda öňünden bilmeklige mümkinçilik berýär, onuň tarapyndan tertip-düzgüni bozmaklygy duýdyrýar hem-de aňa täsirli, terbiýeçilikli iş geçirmäge kömek edýär.

“Motiwasiýa” diýen termin giň manyny göz öňüne tutýar, “motiw” diýen termine garanyňda “Motiwasiýa” diýen söz häzirkî zaman psihologiýasynda iki hili manyda ulanylýar: sebäpleriň düzgünlerini aňlatmak üçin kesgitlenen häsiýetler (bu ýerik esasan hem şular girýär, zerurlyk sebäpleri, maksatlar, meýiller, jan etmeler we köp

beýleki zatlar), işiň häsiýeti, ýagny höwes döretýär we belli bir ýagdaýda özüni alyp baryş işjeňligini saklaýar. Motiwasiýa işi baradaky sorag her gezek ýüze çykýar, haçanda adamynyň etmişiniň sebäbini düşündirmek hökman bolanda. Şular ýaly ýagdaýda häsiýetiň dürli görnüşi, hem içki, hem daşky sebäpleri bilen düşündirip bolar. Birinji ýagdaý başlangyç we soňky nokadyň häsiýetini düşündirmäge psihologiki alamatyň subýektiw häsiýeti çykyş edýär. Ikinji ýagdaýda daşky görnüşi we onuň iş ýagdaýy düşündirýär. Birinji ýagdaýda motiwler, zerurlyklar, maksatlar, meýiller, islegler, gyzyklanmalar we ş.m. hakda aýdýarlar, ikinji ýagdaýda höwes döretmek hakda, çylşyrymly ýagdaýdan gelip çykýan motiwler uly ýa-da kiçi görnüşde düşünilen ýa-da düýpli düşünilmeýän görnüşde bolup biler. Gönükdirilen şahsyýetiň esasy roly belli edilen motiwa degişli. Bir zady bellemek gerek, motiwler adamynyň isleginden emele gelýär. Isleg diýilip kesgitli durmuş ýagdaýynda gerek bolan wagty ýüze çykýar, işde ýa-da material obýektlerde. Isleg şahsyýetiň her hili ýagdaýda bolşy ýaly elmydama kanagatlandyрма ýa-da kanagatlansyzma duýgusynyň artykmaçlygy bilen baglanyşykly.

San we hil islegi janly zady aňladýar we onuň ölçeg gurluşyna keşbine we durmuş ýagdaýyna bagly. Adamzat isleginiň esasy häsiýeti – güýç, ýüze çykmagyň yzygiderligi we kanagatlanmagyň täsiri. Goşmaça, emma doly gerekli häsiýet, esasan hem, haçanda şahsyýet barada gürrüň gidende, islegiň zat görnüşi bolýar, ýagny obýektiw zatlar we ruhy medeniýetiň birleşigi. Şolaryň kömegi bilen gerek bolan kömegiň kanagatlandyrylmagy mümkin. Islegiň gurluşyna we mazmunyna seredip amerikan

psihology Abraham Masalyň adam häsiýetiniň, mowtiwasiýasynyň belli konsepsiýasy barada aýtman geçmek bolmaz. Şol konsepsiýa esasynda, adam dünýä inenden onuň 7-nji synpa çenli islegi yzygiderli ýüze çykýar we alyp gidýär. Olar filosofiki isleg, howpsuzlyk isleg, hemem bolsa birine degişlilik we söýgi islegi, hormat goýma islegi, akyl ýetirme islegi, estetiki isleg, işeňňirleşme islegi. Awtoryň pikiriçe şu görkezilen motiwasion piramidanyň esasynda fiziologiki isleg ýatyr, a ýokary isleg ýagny estetiki we işeňňirleşme islegi onuň ýokarky bölegini düzýär.

İşe oýandyryjy ýagdaý maksat bolýar. Maksat diýilip gös-göni akyl ýetirilýän netijä aýdylýar, häzirki wagtda hereketiň ugrukdyrylmagy, işi bilen baglanyşykly, aktiwleşen islegi kanagatlandyrýar. Maksat ünsiň esasy obýektidir, ýagny az wagtlyk we çaltlyk giňişligini eýeleýär, onuň bilen baglanyşykly pikirlenme hereketi we her dürli gaýgy duýgusynyň ullakan bölegi baglanyşykly. Şol sebäpli iş maksady bilen durmuş maksadyny tapawutlandyrmak gerek. Bu esasan adamynyň ýaşayşynyň dowamynda köp sanly dürli hili işleri ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly. Ol işleriň her haýsynyň kesgitli maksatlaryny ýerine ýetirmeli. Emma her bir aýratyn işiň maksady gönükdirilen şahsyýetiň diňe bir tarapyny açyp görkezýär, şol işde ýüze çykýan ýagdaýyny. Durmuş maksat, beýleki maksatlary jemleýji maksat hökmünde orta çykýar, aýratyn hereket bilen baglanyşykly ýagdaýda. Adamynyň motiwasion giňişligi onuň ösüşini göz önüne tutmak bilen, indiki ölçegler bilen bahalandyrmak bolar: giňlik, çýelik, köpbasgançaklyk. Motiwasiýon täsiriň giňligi diýilip pil taýdan sebäbiň

dürliligine düşünilýär, isleglere we maksatlara, her bir ölçege görkezilen görnüşinde düşünilýär. Adamda dürli görnüşli sebäp, isleg, maksat näçe köp bolsa, şonçada onuň motiwasion giňişligi ösen bolýar. Motiwasion giňişligiň çeyeligi şu zatlarda ýüze çykýar, ýagny umumy häsiýetde motiwasion meýil döretmekligi kanagatlandyrmakda (has ýokary derejede). Bular ýaly ýagdaýda köp dürli hilli motiwasion oýandyryjylary pes derejede ulanmak bolar. Mysal üçin, adamyň motiwasion täsiri has çeyre bolup biler, haçanda kanagatlandyрма ýagdaýa baglylykda, belli bir ýagdaýda beýleki adama seredeniňde, has dürli görnüşli serişdeleri ulanylyp bilner. Mysal üçin, harby gullukçynyň biriniň bilim almak islegini diňe telewideniýe, radio we kino kanagatlandyryp biler, a beýlekisini bolsa beýleki serişdeler kanagatlandyryp biler, ýagny dürli kili kitaplar, gündelik neşirler, adamlar bilen bolan gatnaşyk. Kesgitleme boýunça soňky motiwasion täsiri has çeyre bolar. Öz gezeginde giňlik – bu dürli hili bolup bilýjek zatlaryň toplумы, işjeň islegi kanagatlandyrmak arkaly hyzmat edip biljek zatlar. Motiwasion giňişligiň indiki häsiýetnamasy – bu köp basgançakly sebäp. Islegleri, sebäpleri, maksatlary birmeňzeş manyly däldir: biriniň sebäpleri we maksatlary beýlekiňkiden güýçliräkdir hem-de ýygy-ýygydan peýda bolýar, beýlekileri gowşak we kämahal peýda bolýar. Güýç taýdan we belli bir dereje üçin motiwasion döremekligiň ýygylyk hereketiniň ara tapawuty bolýar, bu ýagdaýda köpbasgançakly motiwasion täsir ýokary bolýar. Eger-de şu zatlarda netije çykarsak, onda sebäpleri şertli iki ullaكان topara bölüp bilýäris: material we sosial topara. Harby gullukçy barada aýdanymyzda bolsa onuň umumy gönükdirilmesi, şol hasapdan hem onuň

gulluga bolan gatnaşygy barada aýtmak bolar. Gulluk edýän harby esgeri, kontraktnyklary, harby talyplary sosiologiki we psihologiki tarapdan barlananda, olaryň harby hünäre ymtylyş derejesi (esasy hasapda) belli bir ölçegde onuň okuwdaky üstünligi, tertipliligi, bölümiň jemgyýetçilik durmuşyna gatnaşygy we başga köp zatlar arkaly kesgitlenilýär. Şol sebäpden hem harby gullukçyny terbiýelemegiň iň esasy ugry durnuklylygy döretmek we harby hünäre gönükdirilenligi bolup biler. Harby gullukçynyň gönükdirilenlik häsiýetini emele getirmek hakda gürrüň etsek, bir zady göz önünde tutmak gerek, gönükdirilenlik – bu çylşyrymly, köpugurly hadysa. Onuň manysyna kembaha garamak bolmaz, harby gullukçynyň hereketi üçin material we ruhy isleg gerek.

Harby gullukçynyň material islegini kanagatlandyrmak üçin, onuň şahsyýetini köp taraplaýyn ösdürmek hökmanydyr. Komandirler we naçalnikler ustaw we beýleki kanuny aktlar esasynda olara berilýän mamerial resurslaryna, esgerleriň gerek zatlaryna we durmuşyna ünsli garamaly, harby gullukçylary gerek bolan zatlar bilen üpjün etmek üçin rezerwden gözläp tapmaklygy, dogry ulanmagy başarmaly. Eger bolmadyk ýagdaýynda, esasan hem ykdysadyýetiň bazaar gatnaşygy ýagdaýynda harby gulluk ýaş adamlaryň köp sanlysy üçin haýsy hem bolsa bir gymmatlyk bolup görünmez.

Hakykatdan hem harby okuw döwründe, ýörüşde ýada söweşde esger üçin komfortabelni ýaşaýyş ýagdaýyny döredip bolmaz. Beýleki gerek bolan zatlar bilen hem esgerleri kanagatlandyrmak mümkin däl. Şonuň üçin hem komandirleriň ähli derejelerinden häzirki wagtda talap edilýän zatlar bir tarapdan esgeriň raýat hökmünde material

islegini köptaraplaýyn ösdürmek, beýleki tarapdan-esgerleriň öz islegine kontrollyk etmek we hemme başarnygyny, eger söweşjeň ýagdaý talap edýän bolsa, onda bu zatlaryň köpüsinden el çekmegi terbiýelemek. Eger-de söweşjeň ýagdaý hakda gürrün etsek, bir zady göz önünde tutmak gerek, harby hereketi amala aşyrmak üçin, düzgün boýunça ilkinji meýilnama, harby gullukçynyň ruhy islegi bolup durýar. Esasan hem ruhy isleg harby gullukçyda Watany goramaklyga bolan islegi oýarýar, ol onu özüniň raýatlyk borjy hasap edýär.

Başarnyk

Bir zasy bellemek gerek “Başarnyk” diýen söz örän köp ýerlerde ulanylýar, durmuşyň dürli hili ýerlerinde. Köplenç ýagdaýda başarnyk diýilip aýra-başga aýratynlyklara düşünilýär, ýagny haýsy hem bolsa bir ýa-da birnäçe işleri üstünlikli amala aşyrmaklyk diýilip düşünilýär. Emma “başarnyk” diýen termine bir manyda düşünilmeýär, ilki seredeniňde şeýle ýaly bolup görünýär. Häzirki döwürde barlaýyş ýollaryny, esasan üç topara bölse bolar. Birinji ýagdaýda başarnyk diýilip mümkin bolan psihiki hereketleriň we ýagdaýlaryň ýygyndysyna düşünilýär. Beýleki bir ýagdaýda başarnyk diýilip umumy we ýörite bilimiň, ukubyň, endigiň ýokary derejede ösmegine düşünilýär. Bu zatlaryň hemmesi adam tarapyndan dürli görnüşli işleriň üstünlikli amala aşmagyna aýdylýar. Üçünji görnüşe garaýyş problemasy şular ýaly zatlarda baglanýar, başarnyk – bu bilime, ukyba, endige alyp barmaýar, ýöne olary çalt ele almaklygy düşündirýar ýa-da üpjün edýär, berkitmäge we üstünlikli tejribede ulanmaklygy üpjün edýär.

Häzirki zaman psihologiýada eksperimental barlag iň soňky gelinen netije esasynda gurnalýar. Bu ylmyň ösüşine özüniň uly goşandyny goşan belli alym B.M.Teplowdyr. Ol “başarnyk” düşünjäni alamatlary boýunça üç sany esasy böleklere böldi. Birinjiden başarnyk diýilip aýrabaşga psihologiki aýratynlyga düşünilýär, bir adamyny beýleki adamlarda tapawutlandyrýar. Hiç kim başarnyk barada gepläp bilmez, haçanda gürrüň tapawutlylyk barada gidýän bolsa, eger-de hemme adamlar deň bolsa. Ikinjiden, başarnyk diýilip gabat gelen aýrabaşga-tapawuta aýdyp bolmaz, diňe haýsy hem bolsa bir işiň üstünlikli ýerine ýetirmegine ýa-da köp işiň ýerine ýetirmegine gatnaşygy bolanda aýdyp bolar. Üçünjiden “Şarnyk” diýilýän düşünje şol bilime, ukyba, endige alyp barmaýar, eýýäm haçan ol adam şol zatlary bilýän bolsa. Harby psihologiýada başarnyk şert hökmünde çykyş edýär, endigi we bilimi almaklygy üpjün edýär, ol bolsa möhüm harby-hünär işini üstünlikli amala etmek üçin gerek. Şonuň üçin hem başarnyk belli bir kesgitli iş üçin bolup biler. Gynansagam, gündelik tejribede “başarnyk” we “endik” düşünjä goşulýar, ol bolsa ýalňyş netijä alyp gelýär, esasan hem pedagogiki tejribede. Belli suratkeş W.I.Surikowyň çeperçilik akademiýa girmek üçin eden üstünliksiz synanşygyny mysal getirse bolar, Surikowyň ajaýyp başarnygy gaty ir ýüze çykan hem bolsa, surat çekmek üçin gerek bolan ukyp, endik heniz ýokdy. Akademiýaň pedagoglary Surikowy akademiýa kabul etmekden boýun gaçyrypdyrlar. Ondan başgada akademiýanyň inspektory onuň çeken suratyna seredip şeýle diýipdir: “Bular ýaly surat üçin seni akademiýanyň golaýyndan hem geçmekligi gadagan etmeli”. Akademiýanyň pedagoglarynyň ýalňyşy,

olar ukyp we endigiň ýokdugyny, başarnygyň ýokdugyndan tapawutlandyryp bilmeyärler. Surikow öz işi bilen ol ýalňyşlygy ýalana çykarypdyr, üç aýyň içinde gerek bolan ukyby ele alypdyr, şol esasynda hem pedagoglar bu gezek akademiýa kabul etmeklige mynasyp hasap edipdirler. Bu zatlara seretmezden başarnyk, bilim, ukyp we endik bilen baglanyşmaýar, bu bolsa bilim we ukyp bilen hiç hili baglanyşygynyň ýokdugyny aňlatmaýar. Birinjiden başarnyga ýeňillik we çaltlyk bagly, bilim almaklyga bolsa ukyba we endige bagly. Ikinjiden, bilime we akyla eýe bolmaklyk, öz gezeginde, başarnygyň mundane beýläkki ösüşine täsirini berip biler, haçanda degerli endik we bilim bolmasa bu hereketi togtadýar.

Häzirki döwürde başarnygyň dürli toparlara bölünişi bar. Umumy we ýörite başarnyklar barada, ýönekeý we çylşyrymly başarnyklara barada ýygy-ýygydan gürrüň edýärler. Ýönekeý we umumy başarnyklar hemme adamlara degişlidir: duýmaklygy başarmak, kabul etmek, pikirlenmek, gaýga batmak, karary ýerine ýetirmek we ýatda saklamak. Bu ýönekeý umumy başarnyklar, beýleki topar başarnyklaryň düýbinde ýatyrlar. Ýönekeý ýörite başarnyk hemme adamlara degişli däl, dürli adamlaryň arasynda güçli tapawutlanýar we has çylşyrymly bolýar, mysal üçin göz bilen ölçemek, saz eşdiş, pikirlenmäniň tankydylygy, mähirlilik, kesgitlilik, durnuklylyk, pikir ýady we ş.m. Bular ýaly çylşyrymly ýagdaý adamda bir meňzeş işde gabat gelýär. Onuň hili şahsyýetiň aýratynlygyna bagly bolýar.

Çylşyrymly umumy başarnyk ol ýa-da beýleki derejede hemme adama degişlidir. Ähli adamzat işiniň görnüşiniň başarnygy hasap edilýär, zähmetde, oýunda,

okuwda, birek-birek bilen gürleşmekde, estetiki we ahlaklylyk işinde. Şu topara girýän başarnyklar öz ýanyndan çylşyrymly gurluşy emele getirýärler. Adamzat taryhy ösüşiň gidişinde çylşyrymly ýörite başarnyk ilki bada käre, soňra bolsa hünäre öwürüldi. Kämahal bular ýaly başarnyklar hünäre mahsus bolan, ýörite, aýratyn diýilip atlandyrylýar. Köp başarnyklar şu aýdylanlara degişli bolýar. Olar dürli görnüşli harby-hünär işiniň üstünligine bagly bolýar.

Bu hakykaty bellemek gerek, ýeke-täk bir işi adamlar dürli görnüşli üstünlik bilen ýerine ýetirýärler, işiň birnäçe görnüşini käbir adamlar hiç hili ýerine ýetirip bilmeýärler. Zähmet hereketiniň kesgitli görnüşü belli bir gurluşly başarnyksyz häsiýetleridir, ýagny onuň häsiýete şol iş üçin otirisatel bolýar. Şonuň üçin hünäri boýunça psihologiki saýlap almak çäresi geçirilende, harby psihologlar harby gullukçynyň başarnygynyň derejesine baha bermäge çalyşýarlar, harby-hünär işiniň bu ýa-da beýleki görnüşiniň ýerine ýetirilişine baha berýärler.

EMOSIÝALAR WE DUÝGULAR.

1. Emosiýalary we duýgular barada düşünje.
2. Emosiýalaryň we duýgularyň esasy düzümi
3. Emosiýalaryň we duýgularyň esasy hilleri.
4. Duýgularyň görnüşleri.

Emosiýalary we duýgular barada düşünje.

Emosiýalar we duýgular-munuň özi adamyň töwerekdäki zatlar we öz – özüne bolan özboluşly gatnaşyklarydyr. Olar adamyň ýetirişinden we işinden

aýrybaşga bolman, onuň iş prosesinde döredýärler we onuň gidişine täsir edýärler.

Siz günüň dogşuna syn edeniňizde, kitap okanyňyzda, saz diňläniňizde, ýüze çykan soraga jogap gözläniňizde ýa-da geljek barada arzuw edeniňizde, Sizde akyl ýetiriş işiniň dürli formalary bilen birlikde töwerdäki dünýä barada gatnaşyklar döreýär. Okaýan kitabyňyz ýa-da ýerine ýetirýän işiňiz sizi şertlendirip ýa-da gynandyrýp, kanagatlandyrmak ýa-da närazylyk döredip biler. Şatlyk, tukatlyk, gorky, begenmek, ökünmek-bularyň hemmesidürli-dürli duýgular we emosiýalardyr. Olar adamyň psihiki şöhlendiriş işiniň ýüze çykmalarynyň biridir.

F.Engels “Daşky dünýäniň adama edýän täsiri onuň kellesinde yz galdyryp, onda duýgular, pikirler, islegleriň ýüze çykmasy görnüşinde şöhlelenýär” diýip belleýär.

Eger kabul edişde duýmada, pikirlenmede we göz önüne getirmede dürli predmetler we hadysalar, olaryň dürli-dürli häsiýetleri we hilleri, mümkin bolan arabaglanyşyklary we garaşylyklary şöhleledirýän bolsa, onda emosiýalarda we duýgularda adam özüniň akyl ýetirýän zadynyň mazmunyna bolan gatnaşygyny ýüze çykarýar.

Emosiýalaryň we duýgularyň çeşmesi bolup, obýektiw predmetler we hadysalar, ýerine ýetirilýän iş, biziň psihikamyzda we organizmimizde bolup geçýän özgerişler hyzmat edýärler. Şol bir predmetleriň adam üçin ähmiýeti dürli wagtlarda bir meňzeş bolmaýar. Suwsan adamyň içen bir bulgur suwy ony gandyryr, lezzet berýär. Eger suwsamaýan adamyny suw içmäge mejbur etseň, onda närazylyk dörär, gaharlanar. Saz diňlemek ýakymly,

ýöne konsert has uzaga çekse, tolgunmalar gowşaýar, kütelýär, adam ýadaýar, ünsi sowulýar.

Emosiýalaryň we duýgularyň özboluşlulygy, adamyň talaplary, delilleri, meýilleri onuň häsiýetiniň, erkinini aýratynlyklary bilen kesgitlenýär. Şu komponentleriň birisi üýtgemegi bilen, islegiň, predmetine bolan gatnaşygy hem üýtgeýär. Şeýlelikde adamyň hakykata bolan şahsy gatnaşyklary ýüze çykýar.

Duýgularyň we emosiýalaryň dünýäsi örän çylşyrymly we köp taraplydyr. Olaryň gurnalşynyň ýakymlylygyny we ýüze çykyşynyň köp taraplylygyny köplenç adamyň özi duýmaýar. Başgada geçirilen duýgularyň psihiki analiziniň çylşyrymlylygy, şeýle hem predmetlere we hadysalara bolan gatnaşyklar şahsyýetiň ýerine ýetirýän akyl ýetiriş işine erk-isleginiň aktiwligine baglydygy bilen düşündirýär. Öz duýgulary barada gürrüň bermekdäki tolgunmalar. Olary dilden aýtmagyň kynçylykly bolýanlygy hemmelere mälimdir. Tanaýan sözleriň ynandyryjylygyna, onuň emosiýonal alamatlarynyň senagatlandyrylyşyna, dogrulygyna şübhe döreýär.

Emosiýalaryň we duýgularyň esasy düzümi.Biziň duýgularymyz iki düzüme bölünýär : signal berijilik we dolandyryjylykly düzümleri ýerine ýetirýärler.

Duýgularyň signal berijilik funksiýasy gyançlaryň daşky sredada we adamyň organizminde bolup geçýän özgerişlere laýyklykda döreýänligi we üýtgeýänligi bilen baglanyşyklydyr. Duýgularyň dolandyryjy funksiýasy durnukly gyançlaryň şahsyýetiň özüni alyp barşyna päsgeçilikleri ýeňip geçmäge ýardam edýändiginden ýa-

da işiň gidişine päsgel berip, öňüne böwet bolýanlygyndan ybaratdyr.

Emosiýalary dolandyryjy mehanizmleri emosiýanal tolgunmalary azaldyp ýa-da onuň ösmegine ýardam, edip biler mysal üçin: tukatlyk, sussupeslik, gam-gussa adamyny tutuşlygyna aljyradýar: olar diňe psihiki taýdan ýaramaz täsir etmek bilen çäklenmän, eýsem soňra kesele öwrülip biljek organiki özgerişler hem döredýärler. Şeýle psihiki ýagdaýda bolmak örän howply bolup biler. Şoňa görä, şol wagtyň özünde ony haýsydyr bir maksada gönükdirilen işiň üsti bilen aýyrmaga adamyň köplenç öz güýji, erki-ygtyýary etmeýär. Eger güýçli şatlykly duýgular myşsalaryň hereketi, gülki, şatlyk bilen utgaşdyrylmasa, bu duýgular hem organizm üçin howpludyr. Kāwagtlar iň dartgynly ýagdaýa ýeten emosiýalar hem suwuklygyny bölüp çykarmak, hereket we dem alyş myşsalarynyň dartylmagy ýaly “sessiz ” proseslere öwürlýärler. Ady köplenç 15 minutdan köp dowam etmeýär. Bu wagt aralygy artykmaç dartgynlygy azaltmak üçin doly ýeterlikdir. Şondan soň adam birneme gowşaklyk ýeňil sāmemeklik duýýar, bu ýagdaý bolsa tutuşlygyna süňňüň ýeňlemegi, organizmiň rahatlanmaga başlamagy hökmünde kabul edilýär.

Adamyň emosiýalary we duýgulary tasirli hereketler bilen utgaşýar. Olar: mimika (ýüzüniň myşsalarynyň heretleri), pontomimika (bu tutuş endamyň myşsasynyň hereketleri, yşaratlar ýaly hereketlerdir). Çyny bilen begenýän adamyň gözi ýitelyär, erki bir ýere gelmeýär, gujagy giňden açylyär. Täsirli hereketler emosiýalaryň we duýgularyň ekspressiw tarapyny döredýärler we signal berijilik funksiýasyny ýerine ýetirýärler. Olar gynançlaryň

üstüni doldurýarlar, olary düşnükli edip, başga adamlar tarapyndan kabul edilmegini düşünilmegini ýeňilleşdirýärler.

Ses we mimika signaly gürrüň edilýän adam bilen belli bir aragatnaşyk stiline çagyryýar we özara baglanyşyk ýagdaýyny döredýär. Sözleriň intonosiyalary, sesiň resktiwlary, mimikanyň ýüze çykmalary aragatnaşyk saklamagyň iň inçe instrumentleridir. Meselem : biziň ýylgyrmagymyz, salyhately, gaharly emelsiz gynançly, kineli we şuna meňzeşler bolup biler.

Ç. Dawiniň görkezişi ýaly , uzak geçmişde adamyň ata-babalary maksada laýyk gurluş bolup, ýaşaýyş üçin gazaply göreşlerde gormanak üçin kömek edipdirler. Taryhy ösüş prosesinde adamzadyň daşky dünýä bilen aragatnaşyklarynyň döremegi üýtgapdir, täsirli hereketler hem özleriniň emosiýalara we duýgulara ýardam edýän ozalky ähmiýetlerini ýititripdirler. Häzirki döwrüň adamlarynda täsirli hereketleriň täze manysy bardyr. Olar aragatnaşyk formalarynyň biri bolup hyzmat edýärler. Biz olaryň üsti bilen başdan geçirilýän ýagdaýlar barada bilýäris.

Serkerde esgerleriň ünsüni çekmek, olary ruhlandyrmak ýa-da närazylygyny bildirmek, esgerler belli bir ýol bilen täsir etmek üçin täsirli hereketleri ulanýar.

Emosiýalaryň we duýgularyň esasy hilleri.

Duýgular dartgynlykda we bu dartgynlygyň degişli çözügülerinde ýüze çykýar. Dartgynlyk daşky ýagdaýlaryň üýtgemegine baglylykda güýjap hem biler. Adamyň aýgytly özbaşdak hereket etmeli boljak haýsydyr bir waka garaşmagy dartgynlygyň çalt özmegine aşyrylýan

ýagdaýlaryna baglylykda dartgynlylyk işe gujur berýän gowy ýagdaý hökmünde başdan geçirilip bilner. Şeýle hem ol adamyň hereketiniň, oý-pikiriniň, edýän işleriniň ýgowşaksyzlygynda üýze çykyp, adamyň psihikasynda yz galdyryp biler.

Dartgynlygyň yzsüre çözügüt ýüze çykyp, ol adam tarapyndan ýeňillik, köşeşmek ýa-da doly ysgynsyzlyk, gowşaklyk görnüşinde başdan geçirilýär.

Hil taýdan tapawutly bolan islendik duýgular we emosiýalar (söýgi, ýigrenç, gorky, dözmezlik, mähir, begenç we şuna meňzeşler). Položitel, otrisatel ýa-da näbelli görnüşinde, garalyp geçilip bilner. Eger isleg kanagatlandyrylýan bolsa ýa-da onuň kanagatlandyrylmagy üçin umyt bar bolsa, onda položitel emosiýonal ýagdaý döreýär. Eger islegleriň kanagatlandyrylmagyna bir zat päsgel berse ýa-da onuň kanagatlandyrylmagynyň mümkin dældigi aýan bolsa, onda päsgel berýän faktorlara otrisatel emosiýonal gatnaşyk döreýär.

Näbelli emosiýonal ýagdaýlar täze nätanys wakalarda töwerekdäki täze zatlar babatynda tejribäniň ýok ýagdaýlarynda ýa-da iş predmetleri bilen tanşylynda döreýär. Şeýle ýagdaý uzak we durnukly bolmaýar. Ol ýagdaý üýtgäinde aýrylýar. Täsir edilýän obýektleriň durnukly ýagdaýynda we çaklama reaksiýalar aýrylanda näbelli ýagdaý položitel ýa-da otrisatel emosiýa ýa-da duýga öwrülýär.

Emosiýalaryň we duýgularyň ýene-de bir özboluşly aýratynlygyny olaryň polýarlygyny belläp geçmek bolýar. Polýarlylyk – munuň özi iki taraplaýyn emosional gatnaşyklaryň, garşylykly duýgularyň (şatlyk, gaýgy,

söýgi-ýigrenç,mähir, doňýürek) birligidir. Duýgularyň ikitaraplylygy durmuş situasiýalarynyň köplenç çylşyrymly bolýanlygy adamyň onuň bilen aragatnaşyklarynyň haýsydyr bir elementar gatnaşyk bilen çäklenmeýänligi esasynda düşündirilýär. Eger dawaly ýagdaýlar emele gelse, onda ýiti emosiýoanal ýagdaýlar emele gelse, onda ýiti emosiýonal ýagdaýlarda iki taraply duýgular utgaşýarlar.

F.E. Dzeržinskiý türmede bolan wagtynda öz uýasyňa şeýle hat ýazýar “Men hasratly ýagdaýda özüni bagtly duýýaryn. Şol bagty seniň bilen paýlaşmak isleýärim... men sen hakda pikir edýärim, seniň çagalaryňy gowy görýärim olary gaýgy edip, hasrat çekýärim. ” görşümüz ýaly, adamyň dürli ýagdaýlary başdan geçirýän pursatlarynda hem bir zat barada oýlanyp gorkmagy, gaýgylanmalary, başga bir ýagdaýyň bolmanlygy üçin begenmegi durmuş üçin mahsus hadysalardyr.

Duýgularyň görnüşleri. Duýgy özüniň mazmuny we ähmiýeti bozunça iňňän köp dürli we köp taraplydyr. XIX asyryň psihologiýalary duýgularyň görnüşleriniň çäksizligi sebäpli, olaryň görnüşlerini ýüze çykarmakçy bolanlarynda uly kynçylyklara duş gelipdirler.

Şahsy we jemgyýetçilik durmuşynyň täze şertleri täze duýgulary döredýär. Bu şertler häsiýeti we manysy boýunça täze-täze syzmalaryň, duýgularyň döremeginiň çeşmesidir.

Dünýäniň ilkinji kosmonawty **Ý.A.Gagariniň** ilkinji kosmosa uçuşynda başdan geçiren duýgularyny ondan ozal hiç kim başdan geçiren duýgularyny, ondan ozal hiç kim başdan geçiren däl. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň, durmuş obrazynyň üýtgemegi täze emosional ýagdaýy,

şahsyýete täze emosional hyjuwy, täze duýgulary döredýär. Meselem : Türkmenistanyň özbaşdak döwlet bolmaklygy türkmen esgerlerinde täze duýgulary döretdi.

Psihologiyada manysy boýunça aşakdaky duýgulary tapawutlandyrýarlar: moral (ahlak), intellektual (akyl ýetiriş), estetiki (gözellik) duýgulardyr.

Moral duýgular. Moral duýgular diýip, harby gullukçylaryň (esgerleriň) beýleki adamlaryň we onuň özüni alyp barşyna bolan emosiýoanal gatnaşyklaryna aýdylýar. Ýokary duýgular sferasynda moral duýgular aýratyn orun tutýar. Käwagtlar watana bolan söýgä mukaddes söýgi diýilýär, dostluk duýgusyna asyly duýgy, borçlulyk duýgusyna moral taýdan ýokary duýgular diýip dogry atlandyrylýar. Sebäbi olar (esgerleriň) adamlaryň badançylygynyň, jemgyýetiň , halkyň bähbitleriniň hatyrasyna amala aşyrylan işleri we hereketleri döredýärler.

Moral duýgulary harby gullukçylaryň bilelikdäki işleriniň prosesinde döreýärler we ösýärler bu jemgyýetde kabul edilen ahlak kadalarynyň täsirini duýýarlar. Olar beýleki harby gullukçylar hem-de serkerdeleriň hususy özüni alyp baryşlarynyň täsiri astynda döreýärler. Bu duýgular beýleki serkerdeleriň we esgerleriň özi tarapyndan hökmany ýerine ýetirilmeli diýen işiň moral kadalara laýyk gelýänligine we gelmeýänligine berlen bahanyň özboluşly netijesidir. Ýerine ýetirilen işlere položitel bahanyň berilmegi kanagatlanmak duýgusyny döredýär., oňa otrisatel baha berilmegi içki garşylyk duýgusyny emele getirýär.

Moral duýgulara halamak ýa-da halamazlyk, ysnyşyk ýa-da daşlaşmak, hormat goýmak we sylamazlyk,

minnetdarlyk we gadyr bilmezlik, söýgi we ýigrenç duýgulary degişlidir. Moral duýgularyň arasynda ýolbaşçylyk we dostluk, watançylyk we kollektiwizm, borçlulyk we wyždanlylyk duýgularyny aýratyn bellemek zerurdyr. Bu duýgular serkerdäniň dünýä goraýşynyň täsirinde adamyň goraýşlarynyň we ynamlarynyň sistemasy tarapyndan döredilýär. Netijede moral duýgular serkerdä gatnaşyklarynyň sistemasy we şol gatnaşyklary kadalaşdyryjy etiki normalar tarapyndan döredilýär. Şeýle duýgularyň döremegine halkymyzyň uzak taryhy döwürleriň mirasy bolan döredilýän kem-kemden esgerlerimiziň aňyna ýetirilmegi, ahlak duýgularyň, gatnaşyklaryň gaýtadan kemala gelmegi kömek edip biler.

Intelektual duýgular. Akyl işiniň prosesinde döredýän başdan geçirmelere intellektual duýgular diýilýär. Bilesigelijilik, bilmäge höweslilik, deň galmaklyk, meseläniň çözgüdiniň dogrulygyna ynamçylyk şowsuzlyklara uçranda şübhelenmeklik, has çuň bilmelere höweslendirýän täzelikleri duýmak intellektual duýgunyň mysallarydyr.

Amala aşyrylýan akyl ýetiriş işi çuň başdan geçirmeleriň giňden birtoparyny döredýär. Dowam edýän hadysalaryň we ony döredýän sebäpleriň tapylmagy, şol hadysanyň geçişiniň kanunalaýyklarynyň kesgitlenilmegi hemişe açyşyň uly şatlyk duýgusy bilen käwagt bolsa çuň kanagatlanmaga geçýän duýgy bilen utgaşýar. Akyl ýetiriş işiniň üstünliklerini szymak pikiriň öňkünden –de güýçlenmegine alyp barýar.

Akyl ýetiriş meseleleri çözülen-de emele gelýän şowsuzlyklar has ýiti gyançlary döredýär. Ylmy taýdan akyl ýetirişin begençleri we gyançlary munuň özi akyl

ýetiriş işiniň emosiýonal häsiýetnamasydyr. Serkerdeler we esgerleriň geljekki durmuşynda aýgytly rol oýnajak meselelere jogap gözlemek hem emosiýanal ýagdaýy döredýär. Onuň esasy zwenosy bolsa kabul edilýän kararlar üçin jogapkärçilik duýgusydyr. Şol kararyň dogrudygyna ynamlylyk we arkaýynlyk moral taýdan kanagatlanmak duýgusy bilen baglydyr. Serkerdä esaslandyrylan pikirleri we netijileri aýdan mahalynda hem şeýle duýguny başdan geçirýär.

Wäşilik we kinaýa duýgulary hem (intelektual) akyl ýetiriş duýgulara degişli bolup, olarda adamyň özi tarapyndan akyl ýetirilene we berlen obýektlere bolan gatnaşyklary çykyş edýär. Wäşilik duýgusy bir topardan položitel häsiýetlendirilýän we söýgi döredýän, ikinji tarapyndan bolsa, hoşniýetli gülki döredýän kemçilikleri bar bolan hadysalar we adamlar, bilen baglylykda başdan geçirilýär. Wäşilik duýgusy hoşniýetli, durmuşy söýýän we gowy zatlar bilen bir hatarda kiçijik ýetmezçilikleri we gowşaklyklary ýüze çykaryp bilýän adamlara mahsusdyr.

Wäşilik duýgusy bolan ýazyjy özüniň söýgüli, ýöne uzakdan görüjiligi bolmadyk gülkünç ýa-da sadarak gahrymanlary barada hoşniýetlilik bilen gürrüň edýär. Meselem : **mis Ata Salyhynyň, Ata Köpek, Mergeniň, Seýitnazar Seýdi, Pyhy Taganyň, Keminäniň** - goşgularynda, şorta sözlerinde wäşilik duýgusynyň söz bilen beýan edilişini we onuň halk arasynda peýdalanylyşyny, döredijilikli ösdürilişini mysal getirmek bolýar.

Kinaýa duýgusy – dünýä, adamlara we öz-özüne bolan ýiti tankydy garaýyşlaryň aňlatmasydyr. Kinaýa (adamyň) esgerleriň durmuşda goýberen haýsydyr bir

kemçiligini, hatasyny we ýalňyşyny rehimsiz paş edýän baha beriş garaýyşlarynyň mazmunynda çykyş edýär. Kinaýa hiç kimi we hiç zady gaýgyрмаýar.

Estetiki duýgy. Estetiki duýgular (adam) esger gözellikleri kabul edende, döredende ýüze çykýar we ösýär. Biz owadan predmeti görenimizde günň dogşuna syn edenimizde, gözelligiň gözellik duýgusyny başdan geçirýäris. Biz tebigatyň gözelliklerine ýa-da sungatyň ajaýyp eserlerine näçe haýran galsak hem, ondan ýene-de lezzet alasymyz gelyär. Serkerde şol gözelligiň içine näçe köp aralaşsa, oňa näçe gowy düşünse, gözellikler şonça-da özüne çekiji bolýar.

Gözellik duýgular diňe bir psihiki gözellikler kabul edilende ýüze çykmaýar. Ahlak taýda, ajaýyp zatlar hem gözellik duýgulary döredýärler. Biz köp halatlarda töwerekdäki esgerleriň (adamlaryň) bähbitleriniň hatyrasyna ýaşayan ýokary ahlakly şahslaryň bolşuna haýran galýarys. Şeýle söweş gahrymanlary bizde çuň hormat duýgusyny döredýärler. Meselem : şol Gurbandurdy aga, Aýdogdy Tahyr we beýleki taryhy şahslaryň başdan geçiren kynçylyklary, bitiren işleri adamlarda guwanmak hormak goýmak, taýdan galmak duýgularyny döredýärler.

TEMPERAMENT.

1. Temperament barada düşünje.
2. Temperamentiň görnüşleri.

Temperament gadymy grekçeden terjime edilende “sazlaşyklyk” diýen manyny berýär. Temperament şahsyýetiň has belli häsiýetleriniň biri hasap edilýär. Bu meselä gyzyklanma 2,5 müň ýyl mundan öň döredi. Onuň döremegine adamlaryň arasyndaky özbaşdak tapawutlar sebäp bolýar. Dürli hili temperamentiň tapawudy, ýygylgy boýunça we duýgurlygy, durnuklygy esasynda tanalýar. Emosional duýgurlyk, hereketiň depgini we gujurlylygy, şeýle hem giden başga dinamiki häsiýetler adamda bar. Mysal üçin dinamiki nukdaý nazar häsiýetde şöhlelenýär, esasan hem dogra häsiýetde.

Hiç bir zada seretmezden birnäçe gezek temperamentiň meselelerini barlamaklyga synanyşyk edildi, ol hazer çenli çözülmelik jedelli meseleleriň hasabynda durýar. Häzirki döwürde temperamenti barlamagyň köp taraplary bar, emma olaryň dürli görnüşliligine garamazdan barlaýjylaryň köpüsi boýun alýar, ýagny temperament bu biologiki fundament, ýagny onda janly (şahsyýet bar) organism şahsyýet ýaly emele gelýär, şahsyýetiň häsiýeti, temperament bilen şertlenendir we iň durnuklylaryna degişlidir.

Belli psiholog B.M.Teplov temperamenti belli bir adam üçin häsiýetli psihiki aýratynlygyň jemi diýip kesgitleýär, emosional oýanmak bilen bagly, duýgunyň çalt döremegi, bir tarapdan, beýleki tarapdan onuň güýji. Şonuň üçin temperament iki komponenti eýeleýär, işjeňlik we

duýgurlyk. Işjeňlik häsiýet gujurlylyk, okgunlylyk, çaltlyk ýa-da tersine haýallyk we sustypeslik derejesi bilen häsiýetlendirilýär. Öz gezeginde duýgurlyk ösüşiniň barşynyň akymy bilen häsiýetlendirilýär, belligi kesgitläp (goşmakmy ýa-da aýyrmak) we modallyk (şatlyk, gaýgy gorky, gam, gahar we ş.m.).

Adamlar biri-birinden güýji boýunça, tyzlygym tempi we hereketiň ritmi, ýörüşi boýunça, duýgunyň çalt çalyşmagy we çuňlygy boýunça, olaryň mimikada aýdyňlyk derejesi, pantomimede, intonasiýada we ş.m. tapawutlanýarlar, bu zatlar bir wagtdan bäri bilinýär. Gadymy grek wraýy Gipokrat (b.e.öň V asyr) adamyň häsiýeti onuň organizmindäki dört sany suwuklygyň gatnaşygyna bagly diýip hasaplaýar. Şondan soň şol suwuklyklaryň ady bilen, adam häsiýetleriniň ady döräpdir: sangwinigiň-gan (sangre), flegmatigiň-nem (flegma), holerigiň-öt (hole), we melenholigiň-gara öt (melanhole) diýilip atlandyrylýar.

Temperament hakda şeýle diýilmegi bu günki gün geň görülýär. Häzir bu zatlar ýokary nerwi işiniň aýratynlygy bilen baglanyşykly hasap edilýär, esasan nerwi ösüşiniň baryşy-oýandyрма we sägindirme, olaryň gatnaşygy.

I.P.Pawlow özüniň eksperimental barlaglarynda görkezdi oýanmak we säginmek hereketi dürli adamlarda güýji boýunça tapawutlanyp biler, ýagny dogumlylyk, sabyrlylyk. Bu häsiýetler temperamentiň belli toparlarynyň esasynda ýatyr. Ýaňky aýdyşymyz ýaly gadymy wagtlardan bäri temperamentiň esasy dört görnüşini tapawutlandyrmak kabul edilendir: holerik, sangwinik, melanholik we flegmatik. Temperamentiň bu esasy

görnüşleri öz aralarynda ilki bilen döreýşiň dinamikasy we emosional ýagdaýyň ýygylgy boýunça tapawutlanýar. Şeýlelikde holerik üçin çalt döreýän we güýçli duýgy häsiýetli, sangwinik üçin çalt döreýän, emma gowşak duýgy, melanholik üçin haýal döreýän, emma güýçli duýgy, flegmatik üçin haýal döreýän we gowşak duýgy. Ondan başgada holerik we sangwinik temperamentler üçin hereketiň çaltlygy, umumy dogumlylyk we daşky güýçli duýguny aňlatmak meýli (hereketde, sözde, mimikada we ş.m.), melanholik we flegmatiki temperamentler üçin – tersine hereketde haýallyk we duýgunyň gowşaklygy. Temperamentleriň aýabaşga tapawutlary nerwi işiniň aýratynlygy bilen delillendirilýär. Nerwi işiniň häsiýetiniň baglanyşygy (güýç, dogumlylyk we sabyrlylyk), Pawlowyň pikiriçe ýokary nerwi işiň aýratyn görnüşi emele gelýär. Ýokary nerwi işiniň görnüşi temperamentiň fiziologiki esasy bolýar.

Pawlowyň tejribesi esasynda şeýle gatnaşyklaryň dördüsi giňden ýaýrandyr

Tablisa

Ýokary nerwiň görnüşi		Nerwi işiniň häsiýeti		Temperamentiň görnüşi
Işleýiş	Güýç	Sabyrly	Dogumly	
Saklanmaýan	Güýçli	Sabyrsyz	Dogumly	Holerik
Janly	Güýçli	Sabyrly	Dogumly	Sangwinik
Arkaýyn	Güýçli	Sabyrly	Sustypes	Flegmatik
Gowşak	Gowşak	Sabyrsyz	Dogumly, sustypes	Melanholik

Pawlowyň işiniň täsiri astynda psihologiýada temperament barada şahsyýet häsiýeti diýen pikir emele

geldi, adamynyň eneden bolma häsiýeti bilen şertlenen. Mysal üçin, B.G.Ananyew adamynyň esasy häsiýeti diňe bir zehinlilikde döremeýär, emma ol temperamentede döreyär diýip hasaplaýar.

Pawlowyň konsepsiýasyndan başgada birgiden konsepsiýalar bar, ýagny temperamentiň alamaty eneden bolandaky alamat diýilip seredilýär, ýöne ony adam bedeniniň aýratynlyklary bilen baglanyşdyrýarlar. Şeýle tipologiýa konstitusion tipologiýasy diýen at aldy. Olaryň arasynda diňden ýaýrany nemes psihology E.Kreçmeriň hödür eden tipologiýasydyr. Ýagny ol 1921-nji ýylda “Bedeniň we häsiýetiň gurluşy” diýen belli bir işini çapdan çykardy. Onuň esasy ideýasynyň baglanýan zady dürli görnüşli bedenli adamlaryň psihiki aýratynlygam dürli görnüşde bolýar. Kreçmer adam bedeniniň bölekleriniň köp sany ölçegini geçiridi, ol bolsa oňa 4 sany konstitusion toparlara bölmäge mümkinçilik berdi: leptosomatik, piknik, atletik displastik.

Displasyk formasyzlygy we nädogry beden gurluşy bilen tapawutlanýar. Bu görnüşdäki adamlar bedenleriniň dürli hili gurluşy bilen häsiýetlenýärler (mysal üçin uzyn boý, nätakyk beden gurluş).

Piknik – bu adamlaryň bedeni ýagly bolýar, artykmaç semiz, boýy kelte ýa-da orta boýly bolýar, çaykanýan göwresi, ullakan garny, gysgajyk boýnunda togalak kellesi bolýar.

Atletik – bu adamynyň ösen muskuly, berk bedeni, uzyn ýa-da orta boý, häsiýetli, eginleri giň, budy inçe bolýar.

Leptosomatik – bedengurluşy inçejik, uzyn boýly, döş kletkasy tekiz, eginleri inçe, bilinden aşagy uzyn we hor.

Bedeniň gurluşynyň agzalan görnüşleri bilen Kreçmer temperamentiň hem üç görnüşini kesgitleýär, ol olary şeýle atlandyrýar: şizotimik, iksotimik we siklotimik. Şizotimik gowşak beden gurluşa eýedir, ol tutuk, duýgunyň hereketine boýun egýän, görkezmäniň we garaýşyň üýtgemegine az eglşik edýär, kesir, kynlyk bilen daş-töwregine öwrenişýär. Ondan tapawutlylykda iksotimik atletiki beden gurluşly bolýar. Bu arkaýyn az pikirli adam, sabyrly hereket we mimika bilen pikiri ýumşak, kä wagt uşakçyl.

Häzirki zaman psihologiýada temperament teoriýasynyň ösmegine B.M.Teplov uly goşant goşdy. Onuň işleri temperamentiň alamatlaryny öwrenmek baradaky problema täzeçe garaýyşy kesgitlemek bilen çäklenmän, temperamenti eksperimental geçirmekde soňky ýyllara esas bolup hyzmat etdi. Teplov temperament diýip durnukly, psihiki alamata düşündi, psihiki işiň ösüşini häsiýetlendirýär. Adamlaryň ayrabaşga aýratynlygy temperamentiň başarnygy boýunça. Ol temperamentiň alamatynyň bu ýa-da beýleki dürli görnüşli ösüş derejesi bilen düşündirdi, olaryň esasy bolup hyzmat edýänler güýç, dinamika, dogumlylyk, durnuksyzlyk.

Temperamentiň iň bir giň ýaýran görnüşleri henizem Gipokratyň 2,5 müň ýyl mundane ozal aýdan görnüşleri bolup galýar, temperamentiň görnüşleri psihologiki mazmuny taýdan üýtgän hem bolsa. Temperamentiň görnüşleriniň psihologiki häsiýetlerine has jikme-jik seredeliň. Sanywinik-bu janly, dogumly, gyzgyn, örän önümçilikli adam, ol diňe köp gyzykly işi bolan ýagdaýynda elmydama howsalada bolýar. Ol mydama duýgurlygyny çalyşmaga çalyşýar. Suwsyzlygy we horlugy

ýeňillik bilen başdan geçirýär. Sanywinigiň keýpi üýtgäp durýar, emma olaryň arasynda ruhbelentlik, deň agramlylyk, abadançylyk artykmaçlyk edýär.

Holerik – häsiýeti boýunça durnuksyz, kanagatsyz. Ol ýokary reaksiýa bildirmek we işjeňligi bilen tapawutlanýar. Oňa psihiki gam çekmeklik häsiýetli. Reaksiýa bildirmek işjeňlikden ýokarydyr. Şol sebäpden ol işlemäge diýseň höwesek, emma kämahal sabyrsyz, keýpiň çalt üýtgemegine ýykgyň edýär, joşgunlyk birden döreýär, ýeterlik terbiýesi bolmadyk ýagdaýynda gaharjaň we gödek.

Flegmatik – bu adam daş görünüşinden arkaýyn we sabyrly, haýalýagal we äwmezek, asuda. Daşyndan duýgusy, keýpi düzgün boýunça durnukly, joşgunlylygy onuň içki ýagdaýyny açyp görkezýär. Olar ýaly ýagdaý diňe seýrek ýüze çykýar. Temperament - bu özünü alyp barşyn sistemasyny funksionirlemäge yykgyn edilen dürli görnüşli biologiki komponentlerini j cinlenmeginin netijesi bohip durýar. Bu individual özün i alyp barşyn dürli görnüşli psihobiologiki hasiyetlerinin jemlenen,hil tarapdan tapawutlanyan ulgamydyr, sonun üçin temperament hem psihiki oriyentirlenmekde,hem programmirlemekde, hem regulyasiya etmekde,hem adamyn işj enliğine dinamiki prosesslerin we yagday laryn görüşinde baha ber mekde yüze çykyar.

Temperament yokary psihiki sinteziii ilkinji formalaryna degişli. Onun fiziologiki esasy-bu güyjün defi agramlylygyfi we tormozlama prosesslerin hereketlilikinifi gatnaşgy bilen anyklanylyan yokary nenv işjeuliginin görnüşi bölüp durýar. Emma yokary nenv işjenliginiñi

görüşinin we temperamentifi kada bolsa yüze çykarylyyan gömüşlerinin arasyndaky gatnaşyk kân bir âhmiyetli dal.

Temperament, şahsyyetiini psihobiologiki haşyeti hökmünde predmet dünýâsinifi an tapynlyklaryna afi we fiziki zâhmetin,işin bir görniişinden beyleki gömüşine pikirlenmanifi bir görnüüşinde geçmeğinin çaltlygynda,sözleşyifi çaltlygynda,motor-hereketlendirji aklaryfi çaltly gynda yüze çykyar.

Temperament köplenç adamyri hasiyetinin aýratynlyklaryny anyklayar. **Sangwinnikler** adatça alçak, açyk, gürründeş, janly, inisiatiwaly bolyar,yone köplenç işsiz we başlan işini sonuna çenli hemişe etmeyârler. Holleriklerde keypinin üytgemegi ıygy bolar, olar aktiw,şol wagt hem impulsilo, eykelek we agrisiw, köplenç optimistik bolyar. Flegamatigiň temperamentinde ölçeglik, rahatlylyk has bellidir. Psihiki işin dinamikasynyn regulyasiyasynda we organizimin duruşy howstant laryny saklamakda temperamentin âhmiyetine düşümp,barlanyanyn temperamentinifi hasiyetleri ninbir toparynynösüşi üçün hasiyetin kabir nülerinin korreksiyasy arkaly hödürnamalary oýlap tapyp bolar. Mysal ü.ün sangwinlerde zahmet söyüjilige,tâzeliklere bolan ukyplara sarpa goymalydyr, emma sol wagt agramlyklary manyly .âklerde bolar yaly gözegçilik etmeli.Olar tertip-düzgünliligi türgenleşdirmek we işjey we takyklygy türgenleşdirmek gerek.

Aydyn yüze çykan lider killer bilen holerikler töweregindâkiler bilen gatnaşyklaryn pozitiwligine gözekçilik etmek,gapma-garşylyklar döwründe dawa-jenjel turuzmazlyk,dörân kynlaşyklaryson rahar yagdayda ara alyp maslahatlaşmak beyleki adamlaryözüne tabuyu

etdirmek umtulmasyna gözekçilik etmek, bar güjüniöz estetikik terbiyesine gönükdermek gerek.

Zahmet söyer flegmatiklere öz sosial intilleklerini türgenleşdirmegi masalahat berip bolar. Köp yagdaylarda çekinjenligi üçün olarda hemişe adekwat dal özüne baha bermek yüze çykyar, onu kop yagdaylarda yokarlandyrmaly.

Pikirlenyân we yokarlanan senzitiw **melaholikle** berk aralyk saklanan yerlerde işin we gatnaşygyn görüşlerine girmäge howlukmaly dal. Olar hem beylekilere bolan özlerinin gatnaşyk laryny refleksirmek, işde üstünlige ymtylmak gerek, onun üçün bolsa onun aýratyn bölümlerin de yerine yetiriliş möhletlerine bil baglamaly. Gatnaşyklylygy we alçaklygy ösdürmek üçün beylekiler bilen dürli özaragatnaşyklar girmäge mümkinçilik beryan umumy jemgyýetçilik agramlyklary almak, dürli çärelerde çykyş etmek, konferansiyalarda nukutlar bilen çykyş etmek zerur.

SÖZLEÝIŞ

1. Sözleýiş barada düşünje.
2. Dil we pikir sözi döredýär.
3. Diliň gelip çykyşy we ösüşi.
4. Sözleri düşünme we özleşdirme.
5. Sözleýişniň mehanizmleri.
6. Sözleýişniň öwrenilmegi.
7. Sözleýişniň görnüşleri.
8. Sözleýişniň ösüşi.

Psihik proses bolan söz her bir ylma degişlidir., munuň öwrenmegiň ähmiýeti uludyr we bu barada psihologiýa taýdan düşünje bermek gerekdir. Aýry-aýry düşüňjeleri aňlatmak üçin hyzmat edýän söz diňe adama degişli bolan, aragatnaşyk etmegiň iň kämilleşen esasy formasy bolup, durmuşda uly rol oýnaýar. Sözi psihologiýa taýdan düşündiriş berlende bir zady bellemek gerek. Haýwanlarda hem aragatnaşyk etmek (mälemek, hawlamak, kişňemek, bozlamak, üýrmek, uwlamak we ş.m.) ýaly ses signallary-ukyplary bardyr. Ýöne haýwanlaryň signallaryny-ukyplaryny (ses çykarmalary) adamlaryň sözi bilen deňeşdirip bolmaz. Ýöne beýleki haýwanlara garanynda maýmynlaryň hereketi we olaryň ses çykaryşlary adamynyňka has ýakyndyr. Olaryň-da ses çykaryşy ýa-da signallary belli bir zady ýa-da predmeti konkret görkezmeýär we aňlydüşünjeli anyk bier sözi aňlatmaýar. Haýwanlar şu hili ses çykarmak we signal bilen biri-birlerini tanalýan bolsalar-da, bellenilişi ýaly adamlaryňky ýaly däl, olaryň anyk sözi ýokdur.

Adamalaryň söz prosesini baş aýrtyňlygy ol hem olaryň sözleriniň dürli toparlara (seslere, harplara, bogunlara, sözlere, morfologik söz toparlaryna) bölünmegidir. Adam özüniň psihikasyny aňladýan söz arkaly pikirini beýan edýär. Söz gepleşigindi eştýän we gepleýän adam gatnaşýar. Söz gözlenýän wagtynda eştýän we sözleýän adamynyň aralygynda sadalyk bolýar. Biri-biriniň arasyndaky sadalyk netijesinde adam biri-birine düşüňüşýär. Söz bu adamlar bilen aragatnaşyk etmegiň berk normalaşdyrylan sistemasynyň serişdesidir, öz pikirini, duýgyny, erkiňi aragatnaşyk etmek prosesinde ulanmakdyr. Söz ses biliminiň we many çylşyrymly birkmesidir. Munuň

özi adamynyň akyl ýitiriş iiniň netijelerini diliň sistemasynda berkidýän, diliň esasy birliginde ybarat bolan we hil aýratynlygyny özünde saklaýan zatdyr adam söz arkaly köp sanly funksiýany ýerine ýetirýär: maslahat edýär, gepleşýär, buýurýar, söz berýär, öwredýär, instruktirleýär, talap edýär, haýyş edýär, teklipl edýär, ýerine ýetirwezpeleri kesgitleýär, her bir zada düşündiriş berýär, işdäki üstünlikleri hem-de kemçilikleri aýdyp bilýär. Şeýlelikde, sözde beýan edýän zatlar iki sany ugrukdyryjy işi (habar bermegi-maglumat bermegi we iş etmäge duýgy oýandyrmagy) ýerine ýetirýär.

Adamynyň hemme işiniň we onuň sözünüň fiziologik esasy bardyr. Ol bolsa görüş we eşidiş duýgylary arkaly sözünň hasyl bolmagydyr. Adamlar arkasynda bolýan sesler (diňlenen wagtynda) eşidiş we görüo analizatorlary boýunça wagtlaýyn bolan gatnaşygy döredýärler. Adamlbolýan pikiri beýan etmek üçin sözi emele getirýän dil hereket edýär, hereket etmek arkaly sözi formirleri we ony başga adamlara ýetirýär. Adamlaryň sözi, dili, pikir bilen gös-göni özara baglanyşyklydyr, biri-birinden aýryp bolýan dälidir. Dil hereket etmese, onda söz hem bolmaýar. Diýmek , dilsiz söz ýokdur, munsuz psihika hem bolup bilmez

Dil we pikir sözi döredýär.

Dil we pikir sözi döredýär. Dil we pikir biri-biri bilen üznüksiz arabaglanyşyklydyr. Şol sebäpli dili pikirden, pikiri bolsa dilden aýry bolmaýar. Prolitariatyň serdarlary K.Marksyň we F. Engelsiň belleýişleri ýaly, pikir we dil her biri özbaşyna aýratyn bir zat döretmeýärler, ýäne olar durmuş hakykatynyň peýda bolmagyny aňladýarlar. Dil biziň beýnä ornaşdyrýan pikirimiziň gös-göni hakykatyny

aňladýar. Dil diňe bir beýnimize ornaşdyrýan pikirimiziň gös-göni hakykaty bolmak bilen durmaýar, beýik serdarymyz we mugallymyzyň W.I. Leni aýdyşy ýaly, “Dil adamzat aragatnaşygynyň iň möhü serişdesidir”.

Psihik proses bolan söz dil mehanizminiň owazlanmagy, formaşlamagyň netijesinde emele gelýär we adamlaryň her bir zat barasynda aýtjak bolýan pikiriniň gös-göni hakykaty bolup hyzmat edýär. Sözüň psihologiýasyny öwrenmekde görnükli sowet psihology W.A. Artemowa uly orun degişlidir. Ol bu ugurda ylymy barlap işlerini alyp barýar.

Sözleşiş we ýazuw diliniň prosesinde pikir döreýär, formirleýär, ösýär, saklanýar, adamlaryň biri-birne geçýär, beýnä ornaşýar, düşünilýär, sözleşiş ýa-da ýazuw dilinden daşarda pikir bolup bilýär. Diýmek, pikir hakykaty dil arkaly peýda bolýar weýüze çykýar. Şeýlelikde, dil pikiriniň predmet mazmuny hökmünde pikiriniň formalaryny, konkret predmetler baradaky pikiri, real dünýäniň obýektlaryň arasyndaky gatnaşyklar hakyndaky oýlamalary, erk-egtyýar arkaly real mümkinçilik bolýan pikirlenmelere hem-de netije çykarmalary (özüni alyp baryş, buýruk, haýyş we başgalar), adamlara degişli bolan anyk zatlary beýan edip bilýär.

Şonuň ýaly-da dilde pikiriniň predmet mazmuny we pikir formalaryny düşünje hem-de netije çykarmak görnüşinde beýan etmek üçin aýratyn srişdeler bardyr. Muňa aýry-aýry sözleri mysal getireliň. Aýna, aýnalyň, aýnadan edilen (gapy), aýna salýan (adam), aýnalamak. Görnüşi ýaly, bir düýp söze goşulma goşulmagy, yzyndan söz getirilmegi bilen şol sözüň (predmediň) mazmuny üýtgeýär, şol predmet bilen bagly bolan pikiri görkezýär, käri aňladýar, amala aşyrylmaly hereketi (iş) görkezýär. At, ýaby (öý

haýwany, janly predmet), at (atmak-işlik), at (adam ady, belli bir zadyň ady), has at, jyns at, atçapar (kär bilen bagly bolan dakylan at), atbakar (at ideýän manysynda,) çapyksuwar (ýaryşda at çapan adam), seýis (çapylýan aty seýisleýän bakýan adam), iýmit atlary, senagat haryt atlary we ş. m.-ler. Psihik proses bolan sözün gör nähili manylary bar. Söze goşulma, intonasiýa, basym täsir edýär we manysyny üýtgedýär.

Bu bolsa söz bilen pikiriň arabaglanyşygyny görkezýändir, diliň hem-de pikiriň sözün döredýändigini aňladýandyr we sözün psihologiýasynyň düşünmekligidir. Munda söleriň sanlar, ýöňkemeler, düşümler bilan üýtgeýiş, goşulmalary, sözleriň analizi, artikulyasiýasy, intonasiýasy beýnä ornaşdyrylmalydyr. Sebäbi bularyň hemmesi adamynyň ýokary nerwi işiniň tepilleri bilan özara baglanyşyklydyr.

Psihologiýada bellenilişi ýaly, pikir arkaly aňladýan söz aýratynlyklaryna: artikulyasiýa, ses sostawy, intonasiýa, leksika, grammatiki gurluş we stilistik aýratynlyklary hyzmat edýärler. Bular adamynyň pikiriniň belli bir tarapyny aňladýarlar we ýokary nerwi işiniň kanunlaryna laýyklykda sözde peýda bolýarlar. Psihologiýasyny öwrenilýänler pikirň gurluşyny we onuň nerwi mehanizmleri bilmeli bolýarlar. Sebäbi bular sözün ulanyş prosesinde beýan edilýärler, şonuň üçin diliň söz bilen arabaglanyşygyny bilmekligiň uly ähmiýeti bardyr. Sözleýiş diliniň formirlenmegi onuň artikulyasiýasyna baglydyr. Artikulyasiýa sesleri emele getirmekde köp organlaryň hereketi bolup, sözün owazlanmagyna ýardam edýär. Sözün artikulyasiýasyny bilmekligiň özi fiziologiaýa hem degişlidigi görkezýär.

Diliň gelip çykyşy we ösüşiz

Marksistik-leninçilik taglymatda bellenilişi ýaly, adamynyň döremeginde, kemala gelmeginde, onuň diliniň ýüze çykmagynda we ösmeginde zähmet esasy faktor bolupdyr. Zähmet prosesi netijesinde, ilki bilen, adamynyň aňy ýüze çykyşy, ol bolsa diliň-sözüň ösmegine eltipdir, öz gözeginde dil hem adamlaryň beýnisiniň we onuň pikiriniň ösmegine täsir edipdir. Dil adamlaryň biri-biri bilen zerur aragatnaşygy, pikir alyşmalary, bilelikdäki zähmetiň prosesinde joşgunly emosianallygy we erk-ygtyýarlygy netijesinde döredi.

Zähmet prosesi diňe adamlaryň biri-biri bilen aragatnaşyk etmegine eltmän, ol aragatnaşyk etmegiň serişdesini dili döretdi. Dil taryhy jemgyýetçilik zähmet gatnaşyklarynyň prosesinde ösüp we kämilleşip adamlaryň diňe özara gatnaşyklarynyň serişdesi bolan olaryň biri-birleri bilen aragatnaşyk etmeginiň önümidir. Diliň döremegi zähmet prosesiniň tebigatyny, onuň manysyny we kanunlaryny pikir arkaly aňlap bilmek bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Ikinji signal sistemasy bolan söz diliň we pikiriniň täsiri astynda ösýär, adamynyň kollektiwleýin bolan jemgyýetçilik, zähmetiniň netijesinde ösmegini dowam etdirýär. Munda F.Engelsiň meşhur eseri bolan “Tebigat dialektikasynda” (“Maýmynyň adama öwürlmek prosesinde zähmetiň roly” diýen bölümünde) aýdanlaryny ýatlaň! “Zähmet bütün adamzat ýaşayşynyň ilkinji esasy şertidir, özi-de şeýle bir derjede esasy şert bolup, biz zähmet adamyň özüni-de döredipdir-diýip, belli bir manyda aýtmalydyrys... Şonuň bilen hem maýmyndan adama geçmek üçin aýgtyly ädim ädilipdir”.

“Şeýlelik bilen, el diňe bir zähmet organ däldir, belki ol zähmetiň önümidiren”

“Dil zähmet prosesi esasynda we zähmet bilen bile döräpdir diýen şu düşündirişiň ýeketäk dogry düşündirişidgini haýwanlar bilen deňeşdirme subut edýär”.

“Onsoň adamzat jemgyýetçiliginiň özüni maýmynlar sürüsinden tapawutlandyryan häsiýetli alamatyny biz ýene nämde görýäris? Zähmetde”.

Şeýlelikde, F. Engelsiň adamyny emele giliş, aňynyň ösüşi, diliniň-sözünüň emele gelmegi baradaky meseläni materialistik nikdaý nazardan beýan etdi we ylmy taýdan esaslandyrdy. Ol adamynyň kemala gelmeginde zähmet işiniň roluny görkezip, aşakdakylar ýaly netijä gelýär.

1. Zähmet işi adamynyň bütün organizmini ösdürmekde esasy serişde bolup zähmet etdi, onuň zähmet işi bilen meşhur bolmagyna mümkinçilik berýän eliniň döremegine eltdi.

2. Zähmet işi adamlaryň biri-birleri bilen pikir alyşmanyň aragatnaşyk etmeginiň zerur serişdesi bolan diliň sözün emele gelmegine sebäp boldy. Bu bolsa adamynyň aň düşünjesiniň pikirleýşiniň kämilleşmeginiň giregi boldy.

3. Jemgyýetçilik durmuşynda möhüm rol oýnaýan zähmet işi adamlaryň kollektiw bolup zähmet çekmeklerini we ýaşaýyş durmuşa akyl ýetirip bilmeklerini üpjün etdi. Bu bolsa adamlaryň arasynda dostlugyň, ýoldaşlygyň, birek-birege kömek etmekligiň ýüze çykmagyna alyp bardy.

4. Zähmet işiniň adamlaryň durmuşyna ornaşmagy olaryň elleriniň ösmegini üpjün etdi. Işiň dürli görnüşleriniň ösüş prosesi bolsa medeniýetiň hem-de sungatyň ösmegine alyp bardy., estetiki terbiýäniň möhüm rudagy bolan sazyň we suratyň döremegine esas boldy.

F. Engels tarapyndan beýan edilen materialistik düşüňjeler pedagogika we psihologiýa ylmynda möhüm orun tutýar, terbiýeçilik işlerinde möhüm rol oýnaýar, idealistik düşüňjeleri puja çykarýar, durmuşdaky predmetlere, hadysalara, zatlara akyl ýetirmäge ýol açýar. F. Engels özüniň bu işinde adam psihikasynyň örän uzak wagtly döwri başdan geçirendigini, adam sypatly gadymy maýmynlar sürüsünden ýaşaýyş şertleriniň üýtgemegi bilen baglanyşykda adamlar kollektiwiniň emele gelendigini we şonuň bilen jemgyýete kem-kemden öwrülendigini beýan etdi. Adamlaryň tebigaty uýgunlaşmaklary, ösýän isleglerini kanagatlandyrmeklary üçin zähmet arkaly tebigaty kollektiwleýin özgerdiw bilmekleri olaryň diliniň we ýaşaýyş durmuşlarynyň ösmeklerine alyp barypdyr. Bularyň hemmesi diliň kemala gelmeginiň we ösmeginiň girewi bolup hyzmat edýär.

Gadymy döwürde predmetleriň gurallar hökmünde peýdalanylmagy, ondan soňra zähmet gurallarynyň ýasalmagy adam psihikasynyň, aňynyň, diliniň döremegine sebäp bolupdyr. Şol sebäpli F. Engelsiň belleýşi ýaly, hut adamlaryň özüni zähmet döredipdir. Kemala gelen adamlarda pikir alyşmak, beýleki adamlar bilen aragatnaşyk etmek talaby, birek-birege düşünişmeklik zähmet işi wagtynda döräpdir, bu bolsa sözleşiň döremegine getiripdir. Zähmet şunuň bilen birlikde anyk sözleşiş adam aňynyň-diliniň ösmeginiň esasy şertleri boldular we bolup galýarlar. Aň, ýagny psihikanyň ösmeginiň jemgyýetçilik zähmet işi we dil arkaly aragatnaşyk etmek üçin şertlenen basgançagy diňe adamda bardyr.

Sözleri düşünme we özleşdirme

Sözün özleşdirmesi nähili ýagdaýda bolup geçýär! Iliki bilen şu sowala jogap bermek gerek. Sözün ses elementleri ilki bada söz sesleri bolup, yzly-yzyna gulaga düşýärler. Şonda sözler, sözlerden bolsa sözlemler düzülýär. Sözler eşdiliş ýoly bilen özleşdirilýärler, ña düşünilýärler we beýne ornaşdyrylýarlar, sözlere düşünmeklik işi eşitmeklik arkaly bolup, analiz we sinrez üsti bilen amala aşyrylýarlar. Meselem: “А, И, Ж”seslerini alyp göreliň: bu sesleri türkmen ýa-da rus dilinde aýtmak hem-de ýönekeý. Emma başga birnäçe milletler üçin deň däl. Nemes adamsy geplän ýa-da eşiden wagtynda “Ж” sesini “И” ýaly kabul edýär (eşidýär) we rus dilindäki “желтый” sözünü “желтый” ýaly aýdýar. Sebäbi nemes dilinde “Ж” sesiniň aýdylşy ýok. Olaryň dilinde şol hili sesler arkaly sözi emele getiriş formalaşmadyr (işlenilmegidir).

Rus dili bilen deňeşdirilende türkmen diliniň (sözünüň) hem sözleýişde tapawudy-aýratynlygy bardyr. Mysal üçin, rus dilinde jemi 33 sany harp (ses) bar bolsa, türkmen dilinde jemi 38 harp (söz) bardyr. Türkmen dilindäki j, ä, ñ, ö, ü sesleri rus dilinde ýokdur we agyz boşlugynda şu harplar arkaly ulanylýan sözlere ýasalmaýarlar. Şonuň üçin sözlere düşünmekde we olary özleşdirmekde her bir diliň söz ýasalýş aýratynlygyny göz önüne tutmek gerek.

Adamynyň psihikasyny laýyklykda sözlere emele getirýän sesler dürli görnüşde hasyl bolýarlar. Meselem: At-a: t, al-a: l, ak-a: k, baş-ba: ş, daş-da: ş, aş-a: ş, saç-sa: ç, oý-o: ý, ýal-ýa:l, gol-go: lwe başgalar.

Belli bolşy ýaly çekimli sesler uzynlygy ýa-da gysgalygy (aýdylyş boýunça) taýyndan biri-birinden tapawutlanýarlar. Şu hili tapawutlanmak bolsa sözleriň manysyna täsir edýärler we sözleriň manysyny düýpgöter üýtgedýärler.

Psihikanyň esasyny düzyän sözlere düşünmekde, özleşdirilmekde we beýnä ornaşdyrmakda fonema uly rol oýnaýandyr. Belli bolşy ýaly, dillerde dürli-dürli sesler bar,emma bu sesleriň hemmesiniň rol we funksiýasy birmeňzeş däl. Aýry-aýry sözlere özleriniň emele geliş artikulyasiýasynyň taýyndan tapawutlanaýrlar. Meselem: türkmen dilinde “kelem” sözündäki “k” sesi bilen “kagyz” sözündäki “k” sesi hasyl bolşy taýynda bir meňzeş däl, olar özleriniň artikulyasiýasynyň taýyndan tapawutlanaýrlar. Galam, adam, geçi, gazet, bag sözlerinde hem “g” sesiniň emele geliş-áýdylyşy tapawutlaýnýar. Bu ýerde fonema barada hem düşünje almak gerek. Fonema-diýip, gepleşimde áýdylýan sözleriň (sesleriň) köp tüýsli eşidilişinde, ol sesleriň dürli görnüşde hasyl bolşuny áýdylýar. Meselem: Daş-da: ş, ot-o: t, gör-ge: r, ýör-ýö: r, it-i: t, bil-bi: l, gyr-gy: r, bar-ba: r, uç-u: ç, we şuna meňzeşler.

Mundan başga-da psihik proses bolan sözlere düşünmekde we özleşdirmekde intonasiýa hem bilmeklik ähmiýetlidir. Intonasiýa sözleýşiň talaba laýyk bolmagynda, sözalyşmagynda, böleklere býlünip áýdylmagynda uly rol oýnaýandyr. Bu söz latynça bolup, sözleri sesli aýtnmak diýen manyny aňladýar. Gysgaça áýdanynda adam gepleşiniň heňi-owazy diýmekdir, diliň ses bilen baglanyşykly serişdeleriniň hemmesiniň jemlenmegidir.

Her bir sözün intonasiýasy dogry áýdylmasa, gepleşik dilinde-de, ýazuw dilinde-de ýalňyşlyga alyp baryar. Esasan-da, bu ýagdaýa daşary ýurt dillerini ýetirlik özleşdirmezlik netijesinde duş gelýäris.

Sesleriň dürli görnüşde hasyl boluşlary, fonemalar, intonasiýa, bogunlar, sözler, sözlemler diliň material serişdesi bolup, analiz-sintez üsti bilen beýnä ornaşdyrylýarlar, sözlere düşünmäge mümkinçilik berýärler we adamynyň psihologiýasynda uly orun tutýarlar.

Sözleýişniň mehanizmleri

Psihologiýada belenilişi ýaly; adamlaryň sözi gepleýiş emele getiriş (mehanizmleri-organlary baş sany görnüşden ybaratdyr: 1. Damak-bogaz üsti, 2. Kentlewük perdesi, 3. Dil, 4. Agyz boşlugy, 5. Ýuwduş trubkasy).

Ilki bilen belenip geçilmeli zat, ol hem gepleýiş mehanizmleriň-organlarynyň sagdyn we şikassiz bolmagy gerekdir. Ondan öňürti hem sözleniljek söz adamynyň pikirleniş organlary maýmynlaryňka meňzeşdir. Şeýle bolsa-da maýmynlaryň ses çykaryş wagtynda olaryň ýuwduş trubkasy işlemeýär. Olar ses çykaranlarynda-da umumy bolup, sözi emele getiriş organlaryň hemmesi işleýärler, nerw sistemasynyň myşsalary hem sözün formalaşmagyna gatnaşýarlar.

Psihik proses bolan söz birnäçe ses tolkunlary netijesinde emele gelýär we gep organlarynyň netijesinde hasyl bolýar. Söz organlarynyň gatnaşmagy bilen emele glýän sesler dürli-dürli bolýarlar. Aýry-aýry sesler ýogyn we inçe görnüşde çekilip aýdylýarlar, birnäçeleri bolsa çekilmän aýdylýarlar (hasyl bolýarlar).

Mysal üçin, öýkende gelýän sap owazyň netijesinde çekimliler (a, o, u, y, i, ü, ö, ä, e, ýu, ýa, ýe, ýo,) emele gelýärler. Galmagalyň gatyşmagy netijesinde bolsa çekimsiz sesler (b, w, g, d, ž, j, z, k, l, m, n, ñ, f, h we başgalar) emele gelýärler. Sözi emele getirmekde bogun hem uly rol oýnaýar. Her bir çekimli ses bir bogun bolýar.

Bir sözde we birnäçe bogun bolup bilýändir. Şonuň ýaly-da sözi geplenilişi ýaly ýazyp almakda, adamynyň sesini bolşy ýaly ýazyp almakda tehniki serişde bilen magnitafon hem ähmiýetlidir. Magnitafon telewidiniýe we radio işinde oňat serişde bolup hyzmat edýär. Magnitafon lentesine ýazylan söz köp ýyllap şol durşuna galýar we gerek wagty adamlara eşitdirip bolýar. Biz şu günki günde-de beýik serdarymyz W.I. Leniniň sözleriniň hem lenta ýazgylary arkaly diňläp bilýäris we onuň labyzly sözlerinden ylham alýarys. Adamlarda estetiki duýgyny oýarýan, merhum aýdymçy sazandarlaryň lezzet berýän aýdymalaryny-sazlaryny lenta arkaly diňläp bilýäris. Şeýlelikde, magnitafon sözi geplemegiň ähmiýetli tehniki serişdesi bolup hyzmat edýär, adamlarynyň psihikasyny baýlaşdyrýar.

Sözleýşiň öwrenilmegi

Psihik proses bolan söz nämäniň üsti bilen öwrenilýär? Sözüň-diliň öwrenilmegi üçin haýsy elementler bar? Şu soraglaryň üstünde durup geçmeklik has hem ähmiýetlidir. Sözüň-diliň elementleri, esasan, üç sany sistema-serişdä bölünýär: Ses, sözlük, grammatika .

Diliň bu elementleri dürli-dürli bolsalar-da, öwrenilişi taýyndan umumy kanuna laýyklykda şertli refleks arkaly bolup geçýär. Diliň fonetikasyny öwrenmeklik öwrenilýän diliň fonemany syna bagly bolýar. Şonda sesleri biri-birinden tapawutladýrmak, aňladýan manylaryny anyklamak (a, b, z, p, t, ak-gara, uly-kiçi, beýik-pes...), çekimliler, çekimsizler, açyk wedymyk sesler, goşma çekimliler barada maglumat berilýär. Şeýdip öwrenilse okuwçylaryň beýnisine berk oraşýar we psihikasyny baýlaşdyrýar.

Psihologiýada belli bolşy ýaly, diliň-sözünň leksiki sistemasyny öwrenmeklik fonetika taýdan öwrenmeklige garanyňda köp wagt gerek bolýar. Dil biliminde sözün-diliň sözlü sostawyny birnäçe bölümlere bölýärler we ylmy taýdan düşündiriş berýärler. Şol sebäpli dilde ulanylýan leksikalogiýa, semasiologiýa, etimologiýa, leksikografiýa diýen sözleri hem-de aňladýan manylaryny bilmeklik adamynyň psihologiýasy üçin ähmiýetlidir.

Leksikalogiýa (grek sözi bolup. Sözler hakynda ylym diýen düşüňjäni aňladýar) dil biliminiň sözlük sostawyny öwrenýän bölümdir, ýagny diliň sözlük sostawy hakyndaky ylymdyr. Simasiologiýa (grek sözi bolup, many aňlatma hakynda düşüňje) sözleriň manysy hakyndaky, sözleriň manysynyň üýtgemegi hakyndaky taglymatdyr.

Etimologiýa (grek sözi bolup, sözün gelip çykyş manyny aňladýar) sözleriň aslyny, gelip çykyşyny yzarlap tapmakdyr we onuň tärleri hakyndaky taglymatdyr.

Leksika-diliň sözlük sostawy jemgyýetiň ösüş ýagdaýy bilen bagly bolýar. Jemgyýetiň, durmuşyň syýasy, ylmy ykdysady, tehniki taýdan ösmegi bilen aýry-aýry sözler durmuşda ulanylman galýarlar arhaizmleşýärler (şura, ýaçeýka, ynkylap, çetber, gadak, şükür, zekat, hun, arçyn we başgalar) we şol sözleriň döremegine täze dörän ýa-da täze many aňlatmaga başlan sözler-neologizmler peýda bolýarlar.

Meselem: Kolhoz, sowhoz, partiýa, pioner, bloknot, albom, žurnal, lyotçik, samalyot, wertolyot, prorektor, rektor, telewidiniýe, telewizor, radio, kosmos, kosmonawt, kosmodrom, skafandr, wizit we başgalar. Neologizmleşen sözler adamynyň psihikasynan oňat täsir edýärler we beýnä ornaşýarlar.

Şunuň bilen birlikde, sözleýşe täze girýän sözleriň gitdigiçe köpelyändigini we sözlük sostawynyň artyandygyny belenilmelidir. Häzirki waagtda dünýe dili bolan rus dilinde, takmynan, 100 müňden hem köpräk sözün bardygy bellidir.

TSSR ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň ylmy işgärleri tarapyndan taýýarlanan (1963-nji ýyl) türkmen diliniň orfografik sözlüğinde 80 müň sözün bardygy ýazylýar. Soňky ýyllaryň içinde türkmen diliniň sözlük sostawynyň has ösýändigi we köpelyändigini aýtmalydyrys.

Jemgyýetiň ösüşinde möhüm oruntutýan sözi-dili grammatik taýdan öwrenmekde morfologik-sintaksis ulu rol oýnaýar.: Söz toparlary, grammatik ýazuw düzgünleri, sözleriň basymy, sözleri biri-birinden tapawutlandyrmak, söz ýasaýjylar, söz üýtgedijileri we başgalar grammatik serişdä degişlidirler.

Sözleri grammatik taýdan öwrenmeklik, öwrenilýän-beýnä ornaşdyrylýan diliň sistemalaşmagynda, edebi dilde geplenilmeginde, sözleri dogry aýtmakda, ýazuw düzgünleri we söz kadalaryny berjaý etmekde ähmiýetlidir. Beşleki doganlyk halkalarda bolşy ýaly, türkmen edebi dilinde hem fonetika, leksika we grammatika kadalary özara baglanyşykly öwrenilýär. Bu bolsa adamlaryň psihologiýasynyň ösmegine oňaly täsir edýär.

Sözleýşiň görnüşleri

Psihik proses bolan söz barada leksiýa okalanda onuň görnüşlerini bilmekligiň uly ähmiýeti bardyr. Sebäbi sözün dürli görnüşleri dürli wezipeleri ýerine ýetirýärler. Adamlar bilen aragatnaşyk sistemasynda sözün dürli görnüşleri saklanylýar. Her bir söz, her bi grammatik forma kitaba,

žurnala, gazete we başga ýazgylara ýazylýar we okalýar. Sözi diňlemek hem-de kitaplardan okamak bolýar, şol zatlary ýazyp bolýar we konspekt düzülýär. Şeýle propesleriň hemmesi öwrenilýän dili bilmek üçin hereketdir.

Sözleýiş dili. Adamzat jemgyýetinde (adamlaryň durmuşynda ilkinji gezek ýüze çykan ol hem sözleýiş dildir). Sözleýiş dili adamlaryň biri-birleri bilen aragatnaşyk etmekleri, pikir alyşmaklary, biri-birine düşüňmekleri, ýaşayş durmuşlary ugrukdyrmaklary üçin zerur serişde bolup hyzmat edýär. Mälim bolşy ýaly, adamyň diňleýän sözleri haýsy bolsa-da bir adam tarapyndan geplenilmeli (sözlenilmeli) bolýar.

Sözleýiş- munuň özi dilden peýdalanmagyň prosesidir. Sözleýiş arkaly aragatnaşyk edilmegi netijesinde aýry- aýry adamynyň beýnisinde dünýäniň şöhlendirmeginiň üsti elmydama başga adamlaryň beýnisinde şöhlendirilýän ýa-da bir wagtlar şöhlendirilen zatlar bilen doldurylýar. Adamlar arasynda şeýle aragatnaşyk edilende olar biri-birleri bilen pikir alyşýarlar, beýlekileriň aýdýan zatlaryna düşüňärler, beýne ornaşdyrýarlar, özleşdirýärler we pikirlerini kämilleşdiýärler.

Sözleýiş we pikirlenme ikisi bir zad däl, biri-birinden tapawutlanýandyr. Bir sözün özi dürli pikirleri aňladyp biler. Mysal üçin, “Göz” diýen görüş organyny, inäniň ýa-da temeniň gözünü, çeşmäniň gözünü (gözbaşyny) we başgalary aňladýar. Pikir başga-da dünýäde ýaşayan halklaryň dillerinde bir many aňladýan söz dürli sözler bilen aňladylýarlar. Türkmen dilindäki “okamak” sözi rusça “читать”, nemesçe lesen (lezen), inlisçe (rid),

fransuzça (lir) we başgalar. Şeýle düşüňjeleriň hem adamynyň psihologiýasynyň ösmeginde uly rol bardyr we sözleýşe täsir edýändir.

Ýazuw dili. Taryhdan belli bolşy ýaly, ýazuw dili gul eýeçilik jemgyýetinde-de bolupdy. Ýazuw dili sözleýiş dilinden has giç döreýär. Bu durmuş we jemgyýet üçinhas bähbitli bolupdyr. Ýazuw dili arkaly adamlar uzakda ýaşayan bolsalar-da biri-birleri bilen pikir alyşmaga, biri-birlerine düşünişmäge mümkinçilik tapypdyrlar. Has ir döwürde şertli shematik suratlar münlerçe sözleriň manysyny aňladypdyr. Diýmek, häzirki zaman fonetika hata çenli (rus dilinde 33 sany, türkmen dilinde 38 sany harp bar) köp sanly stadiýalar geçipdir. Adamlar tarapyndan toplanan tejribäni nesilden-nesle geçirmek, edilen işleri taryhda galdyrmak, jemgyýetiň ösüşine täsir etmek üçin ýazuw möhüm rol oýnaýar. Ylmy dürli pudaklarynyň ösüşini hem ýazuw dili arkaly beýnä ornaşdyrýarys.

Adamzat genileri, ylymlaryň halypalary bolan Marksý-Engelsi-Lenini biz ýazuw arkaly galdyran miraslaryndan (ylmy dürli pudaklaryna degişli eserlerinden, saýlanan eserlerden, dürli suratlaryndan-portretlerinden) bilýäris, olaryň adamkärçiligine we taglymatlaryna çuňňur söýgi duýgusy bilen garaýarys. Alymlary, şahyrdyr ýazyjylary (M.W. Lomonosowy, I.M. Seçenowy, I.P. Pawlowy, A.S. Puşkini, Ýu.M. Lermontowy, L.N. Tolstoýy, A.M. Gorkini, Azadyny, Magtymgulyny, Zelilini, Seýdini, Keminäni, Mollanepesi we başgalary) ylmy miraslaryndan poeziýa eserlerinden okap bilýäris, olaryň eserlerini öwrenýäris we psihikamyzy baýlaşdyrýarys.

Ýazuw dili adamlarynyň akyl-paýhasyny giňeldýär we bilimleri ele almagyň möhüm serişdesi bolup hyzmat edýär. Ýazuw arkaly ýerine ýetirilýän işler dogry pikirlenmäge, öňde goýan maksadyna ýetmäge, edebi diliniň normalaryny berjaý etmäge, ýazuw kadalaryny aňly-düşünjeli özleşdirmäge, ylmyň esaslaryny ele almagamümkinçilik berýär. Ýazuw dili okuwçylaryň, studentleriň, mugallymlaryň, şahyr-ýazyjylaryň, neşirýaş eşgärleriniň, telewidiniýe we radio, medeniýet işgärleriniň işinde möhüm rol oýnaýar. Munsuz işi amala aşyrylyp bolmaýar, ýazuw arkaly amala aşyrylýan işler adamynyň ýadynda oňat galýar we çuňňur özlepdirmeginiň girewi bolup hyzmat edýär. Ýazuw diline herhili okuw kitaplary, çeper edebiýatlar, poeziýa we proza eserleri, syýasy edebiýatlar, gazet-žurnallar, kagyz ýüzüne geçirilen hatlar, arheologik ýazgylar we başgalar degişlidir. Ýazuw dili jemgyýetçilik durmuşda iň zerur faktordyr, munsuz jemgyýet ýokdur we onuň ösüşi bilen şertleşýändir.

Ýazuw dili sözleýiş dili bilen gös-göni baglydyr. Ýazuw dili adamyny aktiwlige eltýär. Mekdeplerde, okuw jaýlarynda, esasan, ýazuw arkaly bilim alynýar we aňsatdan çylşyrymlylyga (kynlyga) barlyp ýetilýär. Mekdeplerde we okuw jaýlarynda ýaşlaryň medeniýetlilikini ösdürmek, pedagogik-psihologik taýdan taýýarlyk derejelerini ýokary götermek üçin ýazuw diliniň ähmiýeti ulydyr.

Dialogik söz. Bu hili sözleýiş adamynyň psihikasynyň güýçli tasir edip, iki taraplaýyn bolan gepleşikdir we adamlaryň, özara sözleşmegidir. Munda söz leýiş bolýan adamlaryň arasynda sadylyk berjaý edilýär.

Monologik söz. Bu hili söz dilden sözleýiş ikinji bir görnüşidir. Bu adamynyň (leksiyä we doklad etmäge, dürli

ýerlerde, audiotoriýalarda çykyş etmäge) taýýarlyk işidir, ýerine ýetirýän işlerini özüçe düzetmegidir we gaýtadan işlemegidir. Munuň özi dilden hasabat, doklad, leksiýa, mugallymyň berýän gürrüňi, studentiniň ýa-da okuwçynyň jogaby we şuna meňzeşler.

Monologik söz özüniň çylşyrymlylygy bilen tapawutlanyp, adam munda aýtjak zadyny öňünden pugta pikirlenýär, subut edýär, beýan etmekde yzygiderliligi berjaý edýär, grammatik kadalary ýerine ýetirýär. Bu hili sözleýiş dialogik söze garanyňda has çylşyrymlydyr. Monologik söz adamynyň psihologiýasynyň mundan beýläk-de kämilleşdirýär.

Görüş sözi. Görüş sözi arkaly çykyş edýän adamynyň tomaşaçalaryň-diňleýjileriň gözüniň önünde (telewizorlarda, kinolarda, spektakllarda, teatrlarda) söz sözlemegidir we çykyş etmegidir. Munda adamynyň sözi şzüniň täsirliiligi bilen tapawutlanýar. Tomaşaçylar çykyş edýän artisti-diktory görmek we sözleýşiniň eşitmek arkaly onuň sözlerini beýnä pugta ornaşdyrýarlar.

Içerki söz. Bu hili sözleýiş sözleri içinden (öz ýanyna) aýtmagy özboluşly formasydyr. Munda adam öni bilen, öwrenen zatlaryny (esasan-da ekzamen wagtlarynda) ýadyna salýar. Huşuna getirýär, öz ýanyna (başga adamlara eşitdirmezden, olar bilen aragatnaşyk etmezden) dodaklaryny gymyldadýar, özüçe öwrenýär we bilen zatlaryny aýtmaga gönügýär. Içerki söz hem psihik proses hökmünde adamynyň aň düşüňjesini esasynda döreýär we umumy gepleşikde üzne bolmaýar. Bu ýerde bir zady bellemek gerek. Ol hem içerki sözün ululara garanyňda çagalarda köp bolýanlygydyr. Çagalar elindäki oýnawaç,

gurjak we başga zatlar bilen-de (olardan jogap bolmasa-da) bir zatlary gürleşen bolup oturýarlar.

Bu hili söz sözleşiş dilinden, ýazuw dilinden tapawutlanýar, adam aýdýan zatlaryny özüçe düşünýär, düşünjesini giňeldýär, aýtjak bolýan zady boýunça dogry pikir ýöretmäge çalyşýar. Şeýdip adam içerki sözi arkaly özüniň öň bilýän sözleriň üstüni doldurýar we baýlaşdyrýar. Ýokarky görkezilenlerden başga-da, sözün aktiwligi, passiwligi, taýýarlyklygy we taýarlyksyzlygy hem bardyr. Okuwçy ýa-da student her bir predmet boýunça oňat okasa, sapgyna wagtly-wagtynda taýýarlansa, goşmaça edebiýatlary yzygiderli okasa mugallymyň soraglaryna bökdençsiz jogap berip dursa, ol sözleşiş aktiwliginiň (taýýarlyklygyny) aňladýar. Emma okuwçy ýa-da student okuwda ýaltalyk etse, okuwlaryna wagtly-wagtynda taýýarlyk görmese, soarlan zatlara jogap berip durmasa, onda onuň sözleşşi passiw bolar we sözi taýýarlykly bolmaz.

Sözleşiş medeniýeti. Ilki bilen, sözün medeniýetliligi barada gürriň edilende mähriban Kommunistik partiýamyzyň XXI we XXV gurultaýynyň materiallarynyň, SSKP merkezi komitetiniň baş sekretary ýoldaş L.I. Brežnewiň SSSR-niň döredilmeginiň elli ýyllygy baradaky dokladynyň uly ähmiýeti bardygyny bellemelidiris.

Sözün medeniýetliligi jemgyýetçilik durmuşynda we her bir adamyň psihologik ösüşinde uly rol oýnaýar. Sözleşiş medeniýeti adamyň akyl hem-de ählak taýdan ösüşi bilen, sözleşiş we ýazuw diliniň ösüşi bilen baglydyr. Sözleşiş medeniýeti berjaý edýän adam manyly, mazmunly logiki taýdan yzygiderliligi düşüňikli, täsirli we labyzly sözleşär. Ok atmakda, telewidiýada, radioda, auditoriýda,

telfonda sözlenilýän söz medeniýeti bolmaldyr, orfografik we edebi diliň kadalary ýerine ýetirilmelidir. Sözleýiş medeniýetine atrisasel täsir edýän: artykmaç söz aýtmazlyga, manysyzlyga, mazmunсызlyga, köp gezek gaýtalamalara, gödek sözlere ýol berilmeli däldir edbi diliň normalary berjaý edilmelidir.

Sözleýiş täsirlegi we labyzlylygy hem sözün medeniýetli bolmagyna alyp barýar. Her bir sözlenilýän söz belli bir adama köpçülige garadylyp aýdylýandyr. Şol aýdylýan sözün (leksiya, doklad, gürriň) diňleýän adama täsir etmegi, onuň şol wagtky pikirini üýtgetmegi, pikiri gürrüňe tarap ugrukdyrmagy sözleýişň täsirlilikidir.

Şunuň bilen birlikde adam özüniň aýdýan sözünü nähili aýdanda labyzly boljakdygyny oýlanyp, özleriniň pikirini beýan edýär. Sözün bu hili aýdylyşy bolsa labyzlylyk bolýar. Sözleýişň täsirli hem-de labyzly bolmagy adamynyň medeniýetlilikiniň girewi bolup hyzmat edýär. Sözün täsirlilikigi we labyzlylygy biri-biri bilen özara baglydyr. Ýöne sözi gepleýän adam sözleriň aýdylyşyny intonasiýasyny, basymyny oňat bilmelidir. Täsirlilik we labyzlylyk adamynyň bilimine, hem-de taraplaýyn ösmegine, akyllygyna, höwesine we özüni alyp barşyna baglydyr. Sözleýiş medeniýetinde mekdep mugallymlaryň, ýokary okuw jaýlaryň professor mugallymlarynyň göreldesi, hereketi, terbiýe berşi, bilim berşi, tertipliligi, maslahatlary, talap edililigi, bütin klas okuwçylaryny ýa-da auditoriýadaky studentleri özüne çekip bilmegi uly ähmiýete eýedir. Her bir mugallymyň, lektoryň, diktoryň sözi düşüňikli, labyzly psihikasynyň uly täsir edýär.

Sözleýşiň ösüşi. Çagalarda sözleýşiň ösüşi, esasan üç döwre bölünýär. Birinji-2 aýlykdan II aýlyga çenli söze meňzeş dürli sesleri çykarýan döwri. Ikinji-II aýlykdan I ýaş 7 aýa çenli bolup, sözleri özleşdirip başlan döwri. Üçünji-I ýaş 7 aýlykdan 3 ýaşa çenli bolup, sözleri oňat bilip başlan döwri. Mundan soňky döwürde çagalaryň sözi gitdigiçe köpeliýär we sözlük sostawy hem artýar. Ýöne çagalar ilki başda sözleýişde köp sözleri doly aýdyp bilmeýärler, olaryň söz mehanizmleri kemter gaýdýarlar, aýry-aýry sesleri-harplary düşürüp ýa-da çalşyryp ulanylýar.

Meselem: Eje ýerine eçe, eýje, kaka-kakga, Şura-Iwa, Berdi-Beydi, Ata-Atda, mama-mamma, Aşyr-Aşa, Nina-Ina, Radio-iadia we başgalar.

Çagalaryň gepleýiş arkaly dürli sesleri çykarmaklary, sözleri aýttjak bolmaklary (ýalňyş aýdýan bolsalar-da) olaryň sözleýişini aktiwleşdirýär we gepleýişini mundan beýläk-de kämilleşdirmäge alyp barýar. Şeýdip çagalar sözün ösüşiniň üçünji döwriň ahyraklaryndan başlap, sözleýişde grammatik formalary hem ilanyp başlaýarlar.

Psihologiýada bellenilişi ýaly, çagalarda ses reaksiýasy doglan gününden başlanýar. Ol hili sesler içki we daşky titremelere eltýän konkret bolmadyk umumy seslerdir. Çagalaryň ses çykaryş mihanizmi (damagy) ulularyňky bilen deňleşdireniňde näzijek bolýar. Çagalaryň bir ýaşadan soňra gepläp başlamagy bilen olar käbir aýdylýan zatlar hem düşüňip (me, al, goý, ýok, bar ýaly sözlere) başlaýarlar.

Çagalar bir ýarym ýaşda 10-15 sözi aýtmak başaýarlar. Iki ýaşynyň ahyryna çenli bolsa olaryň söz zapasy 300-e golaýlaýar. Üç ýaşda 1000-e çenli, dört ýaşda

2000-e çenli, baş ýaşda 2500-e töwereginde söz zapaslary bolýar. Olaryň söz zapaslary mekdebe barjak döwründe has köpeliýär, gitdigiçe kämilleşýär. Öňki nädogry aýdýan sözlerini dogry aýdyp bilýärler, kiçijik hekaýajyklary we goşgulary ýatdan aýtmagy öwrenýärler.

Mekdepde okaýan döwründe çagalaryň sözleýşi has köpeliş we düzlip başlaýar. Olar sözi emele getirýän sesleriň aýdylyşyny öwrenýärler, öň bilmedik sözlerini beýnä ornaşdyrýarlar, sorag-jogap alyşýarlar we ýazuw işlerini öwrenýärler.

Çagalarda sözüň ösüşinde psiholog alymalryň dürli-dürli garaýyşlary bolupdy we ylmy-barlag işleri geçirilipdir. Sözüň sematika (manysy boýunça) ösüşi barada ylmy barlaglary alyp baran rus alymy L.S. Wygotskiý bolupdy. Ol çagalaryň sözleýşinde tötänlikden başlap, kem-kemden hakyky gepleýşe barýandygyny görkezipdi. Sözleýşiň bu hili ösüşi ýetginjeňlik ýaşyna çenli dowam edýär. Emma şweýsar psihology Ž. Piaženiň pikirçe çaganyň sözi egosentrikden (özi üçin söz) sosiallaşýança (başgalar üçin söz) ösýär diýip tassyklaýar. Munuň bu hili pikiri L.S. Wygotskiniň sowet psihologiýasyndaky pikirine garşy bolýar we sözüň ösüşine dogry gelmeýär.

Ýokarda beýan edilişi ýaly, adamynyň psihikasynyň ähli işinde zerur bolan sözüň emele gelmeginde diliň roly uludyr. Hakykatdan-da adamynyň aň düşüňjesi onuň dili-sözi arkaly amala aşyrylýar. Dil aňyň gös-göni hakykaty bolup durýar-diýip, alymlar hem aýdypdylar. Şol sebäpli sözleýiş adamynyň durmuşynda iňňän wajyp orun tutýar. Adamynyň sözleýşi onuň pikiri bilen dogry arabaglanyşyklydyr. Dil pikiriň ýaragy bolup durýar.

Şonuň ýaly-da, adamynyü dili ýat, beýnä ornaşdyrma, hyýal bilen, dürli kartalar, ýazgylar, çyzgylar bilen-de arabaglanyşyklydyr. Bu bolsa diliň psihik proseslerde nähilirolunyň bardygyny görkezýär we adamynyň sözleşşiniň ösüşdedigini aňladýar.

PSIHOLOGIÝANYŇ BAGLAG METODLARY

1. Syn etme metody.
2. Gürrüň metody.
3. Eksperiment metody.
4. Anketa, test we modelirleme metodlary.

Psihologiýada adamynyň psihik işini öwrenmegiň dürli metodalry ulanylýar. Psihologik barlagy geçirmek üçin ýokarda görkezilen prinsipler goldanylýar we öňde goýan wezipäne laýyklykda haýsy-da bolsa şol metodlaryň biri saýlanyp alynýar. Psihologiýa barlaglary aşakdaky metodlar arkaly geçirilýär we ýygynalan materiallar mukdar hem-de hil taýdan analizlenilýär.

Syn etme metody. Syn etme metody guralanda anyk talaplar göz önünde tutlmalydyr, syn etmegiň hemişe maksada okgunly häsieti bolmandyr, ýagny syn etme prosesinde çözüljek zat barasynda anyk maksat we wezipeler kesgitlenilmelidir. Syn etmegiň tutuşlaýyn ýa-da bölekleýin guruljakdygy hem önünde kesgitlenilse oňat bolýar. Syn etme planly bolmalydyr we işiň baryş prosesi bilen plan laýyk gelýärmí ýa-da laýyk gelmeýärmí deňeşdirip görülmelidir. Syn etme metody şeýle talaplar

arkaly amala aşyrylmasa, ondan doly, hemme taraplaýyn, ynandyryjy netijeleri almak kyndyr. Syn etmäni amala aşyrmak üçin gündelik ýöretmek zerurdyr. Syn etme adamynyň her bir işinde ulanylýar. Mysal üçin, mugallym okuwçylaryň işini (okaýşyna, hat ýazyşyna, mysal ýa-da mesele işleýşine) syn edýär. Okuw bölüminiň müdiri mugallymyň akadyşyna, mekdep direktory mugallymyň we okuw müdiriniň sapak geçirişine-okadyşyna syn edýär hem-de olaryň işini barlaýar. Hudožnik çekýän suratyna syn edýär we başgalar.

Gürrüň metody. Gürrüň metody geçirilen wagtynda ediljek gürrüňiň maksadyny we esasy soraglaryny öňünden bellemek möhümdir. Gürrüňiň barşynda soraglaryň esasy ugry we mazmuny saklanmalydyr hem-de jogaplara laýyklykda alyp barylmaladyr. Gürrüňiň dowamynda salyhatlylygy, mejbur däl-ýagdaýlary saklamak hem iňňän ähmiýetlidir. Synag edilýäniň jogaplary esasynda onuň psihik aýratynlyklary barada netije çykarmaklyk gürrüň metodynyň kemçiligi hasao edilýär.

Gürrüň metody okuwçylaryň, şahsyýeti öwrenilende mugallym tarapyndan köpräk geçirilmelidir.

Gürrüň wagtynda çaganyň ýaşayşynda öň bolan zatlar, öýleriniň ýagdaýy, ýaşayşy, ata-eneleri, ýoldaşlary, gyzyklanan atlary we başgalar dogrusynda bilinmelidir. Şeýle maglumatlar bolsa okuwçylaryň psihik derejesine çuňňur bilmäge mümkinçilik berýär.

Eksperiment metody. Beýleki ylymlarda bolşy ýaly, eksperiment metody psihologiýada hem esasy metodlaryň biridir. Anyk şertleri döredip, eksperiment ediji barlagçy, birinjiden, öwrenilýän psihik hadysanyň degişli şertlere bolan täsirini takyk göz önünde tutýar: Ikinjiden, bellenen

psihiki hadysalaryň sebäplerini açyp görkezýär: üçünjiden, öwerilýän psihik hadyslaryň hakykylygy ýa-da tötändenligi barada maglumat alyp bolýar. Psihologik eksperiment iki formada (labaratoriýa we tebigy) bolýar.

Labaratoriýa eksperimenti adamynyň psihik reaksiýalarynyň degişli jogaplaryny we daşardan bolýan täsirliگیň aýratynlygyny anyk ýazyp alamaga mümkinçilik berýän, degişli abzallar bilen enjamlaşdyrylan ýörite jaýda geçirilýär.

Labaratoriýa eksperimenti aýry-aýry aňlap bilmek proseslerini (duýgyny, beýnä oranaşdyrmany, ýady) öwrenmek üçin ulanylýar. Labaratoriýa eksperimenti adamynyň işiniň bitewiligini öwrenmek üçin hem ulanylýar. Mysal üçin, ýörite döredilen şertlerde adamynyň psihik işiniň tehnika bilen iş salyşýan wagtynda her hili komponentleri (hereketi, intellektuallygy, erkinligi, duýgusy, mnemikasy, gylyk-häsiýeti) barlag edilýär.

Tebigy eksperiment. Munuň labaratoriýa eksperimentinden tapawudy, ol hem synag edilýän üçin adaty ýagdaýda geçirilýänligidir.

Tebigy eksperimentiň barşynda adamynyň işiniň (oýun, taglymat, zähmet) tebugy mazmuny saklanýar. Eksperimentiň bu görnüşi ilkinji gezek A.F. Lazurskiý tarapyndan (1874-1917) okuwçynyň şahsyýetini öwrenmek üçin işlenilipdi. Tebigy eksperiment guralanda çaganyň işi öwrenilýär we onda nähili psihik aýratynlygyň bardygyny ýüze çykarylýar. Munuň wezipesine laýyklykda okuwçynyň psihologiýasyny öwrenmek üçin eksperiment guralýar. Tebigy eksperimentiň mundan beýläk-de ösdürilmegi psihologik-pedagogik eksperimentiň ýüze çykmagyna eltdi. Bu bolsa mekdep okuwçylaryny okatmak

we terbiýelemek prosesinde olaryň psihik aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga alyp barýar.

Anketa metody. Bu metod peýdalanylan wagty oýlanyşykly düzülen we anyk mazmunly soraglar, anketi doldurmagyň düzgüni hakynda instruksiýa, toplanylan materiallary peýdalanmakda we geçirilen işleriniň jemni jemlemekde hem ähmiýetlidir.

Test metody. Testler diýlip atlandyrylýan metod (test-synag etme, synag edip görme) býleki metodlardan tapawutlanýar. Sebäbi bu täze zatlary takykklamak üçin däl-de, synag edilýände neneňsi hiliň bardygyny ýüze çykarylýar. Testiň kömegi bilen adamynyň belli bir işi ýerine ýetirmäge bolan taýýarlyk derejesi kesgilenilýär. Her hili eksperimentlerde barlanyp görülen synag edilýäni deňşdirmek üçin (meselem, didaktiki metodlary ulanmak bilen okatmak) test ulanylýar.

Hünär saýlap almak üçin hem testler giňden ulanylýar.

Modelirleme metody. Kibernetikanyň ösmegi we ähtimallyk teoriýasy hadysalarynyň ýazgysy psihik hadysalaryň tehniki we matematiki modelirlemesi bilen baglydyr. Model aýdylyşy ýaly, barlag obýektiniň “orunbasary” hasap edilýär. Modelirleme metody beýleki metodlardan tapawutlanýar. Sebäbi onuň kömegi bilen psihik hadysalary gös-göni öwrenilmän, şoňa meňzeş zat bolan modeliň üsti bilen öwrenilýär.

Model döretmek üçin öwrenilýän psihik hadysa dogrusynda takmynan bilimler gerek bolýar. Modeliň dogulylygy, dolulygy, hemme taraplylygy şol hadysa baradaky bar bolan bilimleriň derjesine baglydyr. Model bilen psihik hadysalaryň arasynda garşylyk bolup bilmez. Düzgün boýunça model barlag edilýän obýekt boýunça

bilimleri çuňlaşdyrýar we berkidýär. Modelirlleme metody duýgyny, beýnä ornaşdyrmany, ýada we beýleki psihik proeseleri öwrenmek üçin ulanylýar. Bu metod pedagogik psihologiýada, esasan-da, okuw prosesini barlamak üçin ulanylýar.

NEÝROLINGIWISTIK MAKSATNAMA WE ŽURNALISTIKA

- 1. NEÝROLINGIWISTIK MAKSATNAMANYŇ DÖREDILMEGINIŇ MAKASADY**
- 2. HLM-NYŇ HÄSIÝETI WE WEZIPESI**
- 3. HLM-NYŇ UGRY WE TIPLERI BARADA DÜŞÜNJE**

«Neýrolingiwistik maksatnamalaşdyryş» diýlen düşünje 70-nji ýyllaryň ortalarynda döredi. Talyp Riçard Bendler we uniwersitetiň mugallymy Jon Grinder Santa-Krus şäherinde bu babatdaky ylmy garaýyşlara kesgitli düşündiriş berdiler. Riçard Bendler geştalt-terapiýa bilen gyzyklanýardy. Ol terapiýa (bejeriş) prosessini toparlara we gurluşlara bölmek islegi bilen mugallym Jon Grindere kömek sorap ýüz tutupdy. Olar seanslar pursatyndaky gözegçilik esasynda işiň müşderileriň ýagdaýyna oňyn täsir edýän mehanizmlerini ýüze çykardylar. Şu tejribäni esas edinmek bilenem, neýrolingiwistik maksatnamany (geljekde NLM diýlip alnar — G.J.) taýýarlamagyň usuly we amaly ýollaryny işläp düzdüler. Şeýdibem, öwrenilmäge mynasyp bolan we tejribede giňden ulanylan bejerişň şowly modelleri işlenip taýýarlanylpydy. Awtorlar

özleriniň ilkinji açyşlaryny 1975-77-nji ýyllarda çykan, dört tomdan ybarat bolan «Jadynyň gurluşy» (Struktura magii) 1,2 tom, «Patterny» 1,2 tom kitaplarynda çap etdirdiler.

NLP barada dürli awtorlar dürlüçe:»NLM — bu sungat we şahsy ussatlyk baradaky ylym»(1), «NLM — adamzat aragatnaşygyna we öz-özüni kämilleşdirmäge özgerdijilik bilen çemeleşmek» (2), «NLM — ynsan aragatnaşygynyň we adamlaryň içki tejribesiniň aýdy we netijeli modeli» (3) diýen ýaly dürli pikirleri ýöredýärler. Şu jähetden, bu usulyň mazmunyny dürlüçe düşündirmek mümkin. Muňa garamazdan, şu işiň awtorynyň pikirine görä, NLM-iň mazmuny adamlar bilen aragatnaşykda islegli netijäni gazanmakdan ybaratdyr.

NLM içki mümkinçiliklerini giňden açmagyň, adamlar bilen üstünlikli söhbet etmegiň ýollaryny ele almagyň, ony gündelik durmuşda ulanmagyň hem-de wajyp meseleleri çözmegiň giň gerimli we işjeň usullaryny özünde jemleýär. Ýagny, NLM usuly uniwersal häsiýetli, ol şahsy hem-de jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli meselelerini çözmäge ýardam edýär. Ol islendik işiň çygrynda ulanylanda-da, üstünligiň girewi bolmagynda galýar. NLP, birinjiden, ol ýa beýleki ýaşayyş durmuş ýagdaýlaryna şahsy garaýyş (bolup geçýän ýagdaýa bolan garaýyşyň ýa-da öz kabul ediş çygryňy üýtgetmek), bu adamy ýagdaýa uýgunlaşdyrýar, täze garaýyş kemala getirýär, oňa ýüze çykan meseläni çözmäge güýç berýär. Ikinjiden, öňde goýlan maksada ýetmekligiň özi, ynsanlar arasyndaky gatnaşygyň ýola goýulmagyna oňaly täsirini ýetirýär.

NLM-iň işi iki ugur boýunça hereket edýär: şahsyýetiň içki mümkinçiliklerini açýar, adamlar bilen özara gatnaşygyň

şowly usullaryny we özüni alyp barmagyň ýollaryny özleşdirmäge mümkinçilik berýär. Bular şahsyýetiň başarnyklarynyň ösmegine we onuň töwerekdäki gurşawa (şol sanda tebigy gurşawa) uýgunlaşmagyna ygtybarly esas berýär.

Her bir adam şahsy aýratynlyga eýe. Her adamyň özüni gurşap alan ýagdaýlary, wakalary kabul ediş ulgamy-da aýratyn. Aňsynaslar we hünärmenler NLM-iň çygrynda kabul ediş ulgamynyň işini (reprezentatiw sistemany) 3 topara (kategoriýa) bölýärler: wizual, audial we kinestetik kabul ediş. «Wizual, audial we kinestetik ulgamlar kabul edişiň günbatar medeniýetinde ulanylýan ilkinji wekilçilikli ulgamlardyr. Tagam we duýuş ulgamy, ys we ys alyş ulgamy o diýen wajyplyga eýe bolmazdan, kinestetik ulgama degişli bolup durýar».(4)

Wizual ulgamy düzýän tipler—pikirleniş, aň ýetiriş ukyby we şekilleri görüş täri arkaly kabul etmek.

Audial ulgamy düzýän tipler — aň ýetiriş ukyby we ses şekillerini eşidiş täri arkaly kabul etmek.

Kinestetik ulgamy düzýän tipler — pikirleniş, aň ýetiriş ukyby we duýuş täri arkaly kabul etmek.

Şu jähetdenem, wizual tip «Men munuň şeýledigini görüp durun»diýse, audial tip «Men munuň şeýledigini eşidipjik durun» diýer. Kinestetik tip bolsa «Walla, men munuň şeýledigini duýýaryn» diýip tekrarlar. Her ulgamyň wekilleriniň düşünjesini (ulanýan aýry-aýry sözleri:: sypatlary, hallary, işlikleri) NLM boýunça ylmy-amaly edebiýatlaryň awtorlary aşakdaky görnüşde aýrybaşgalayarlar:

Wizual tip — dünýäniň ähli şekilini görüp bolar.

Audial tip — bütün dünýäni diňläp, onuň ýaňlanyş eheňine düşüniş bolar.

Kinestetik tip — bütün dünýäni duýmak we oňa doly belet bolmak mümkin.

Kabul edişleri boýunça tapawutly her tipiň wekillerini W.I.Elmanowicz «Neýrolingwistiçeskoýe programmirowaniye. Metodiçeskoýe posobiye dlýa naçinaýuşsih» diýen kitabynda: sesi, hereketdir ümleri, ulanyan sözleri, hadysalara bolan garaýşy we beýlekiler boýunça häsiýetlendirýär.

WIZUAL tip:

Dem alşy — ýokarky, ýygy we ýüzleý, sesi — bogaz sesi gatysmadyk, dury. Sözüniň manysyna belent ses bilen basym berýär. Bu adamlar özüni dogry tutmaga synanyşýarlar. Göz bilen galtaşmany zerur saýýarlar (seredeňokmy, diýmek diňlemeýärsiň).

Gürleýärkä ümli, ellerini salgap gürleýärler (Eller gursakdan ýokarda hereketlenýär). Herketleriniň görnüşleri: 1) buýruk beriji (öz gallýusinasialary boýunça buýrujy we inkär ediji),

2) surat çekiji (gürrüň berýän zadyny görkezýär). Gürlände ellerini hereketlendirýärler, diňlände doňňara daş kimin. Gürründeşi bilen uly aralyk saklaýarlar. Olaryň käbiri muňa nägilelik bildirýän söhbetdeşlerine aralyk saklamagyň zerurdygyny öňdengörüjilik bilen düşündirýärler. Haçan-da saklanmaly aralyk bozulanda ol: — gözlerini tegeleýär, — gaşlaryny galdyrýar, — kellesini yza çekýär, — eginlerini yza çekýär, — yza süýşýär.

Owadan geýinmäge, daranmaga, özüne gelişýän ümleri ulanmaga, durkuny gelşikli saklamaga jan edýärler. Olar häsiýetleri boýunça awtokrat—höküm ediji adamlar, işiň

jogapkärçiligini beýleki adamlaryň üstüne ýükleýärler. Şonuň üçinem olar tankyt etmäge, günälemäge tabyn bolýarlar. Esasy hereketi barmak çommaltmak. Olara belent howalalylyk mahsus —»sygryň şahyna urup», şondan soňam «Men seniň näme diýmek isleýäniňi görüp durun!» diýip herrelmegi hiç zatça görmeýärler.

Gürrüň edenlerinde ulanýan «Anyk göz ýetirmek isleýärin», «ap-aýdyň», «ajaýyp», «eýýäm göz ýetirdim», «men muny görüp durun-a!», «meniň pikirimçe» diýen ýaly sözlere diňe bir ses basymyny däl, eýsem duýgularyny hem siňdirýärler.

Arada saklanýan çäk sebäpli olar «sowuk» görünýärler. (Aralyk diňe garşydaşyňy däl, özüňi görmek üçinem gerek). Gözlerini süpürip, ýa-da elläp durýarlar. Olar ýaşaýşy surat keşbinde kabul edýän adamlar. «Eşiden deň bolmaz gören göz bilen» diýen paýhasy döredenem şolar bolsa gerek.

AUDIAL tip:

Dünýäni gulaklary bilen kabul edýärler (sesler dünýäsiniň üsti bilen). Özara gatnaşykda audial tip sesden ugur alýar, sesiň tembrine, badyna we beýlekilere aýratyn üns berýär, beýleki adamlaryň sesine, eheňine gowy öýkünip bilýär. Birsydyrgyn, pessaý ses bilen gürleýär. Göz bilen galtaşmany zerur hasaplamayar. Gürründeşine «agalyk ediji» gulagyny ýakyn tutýar, ünsli diňleýär. Gülände sesiniň badyny däl-de eheňini üýtgedýär, dem alşy ortalyk. Hereketleri — gyşaryp durýar, elleri jübüsünde, kähalat gursagynyň deňinde ellerini hereketlendirýär, eliniň aýasy bilen gözünü ýapan bolar, gulagyny ellär we ş.m. Ýygy-ýygy hüňürdeýändir. Ümlerinden diňe dodaklarynyň hereketi duýlaýmasa, başga alamat ýok diýen ýaly.

Gözlerini mydama diýen ýaly ýarym açyk saklaýar. Wajyp saýýan we köp lanýan sözleri: «ýaň salýar», «özünü aňdyrdy», «diňle».

Hereketleri birsydyrgyn, kellesini gyşardýar, ýa-da bolmasa, ellerini ejegine direýär. Gürleýşi saldamly, dyngylary ýerlikli ulanýar, hereketleri welip galprak, modal görünýär, elleri bilen giňişligi, wagty ölçeýän ýaly hereketleri edýär. Audal tip gürläp durka ony bölüji bolaýmaň, ol sözünü ýa-ha başyndan başlar, ýa-da düýbünden keser.

KINESTIK tip:

Dünýäni beden üsti bilen kabul edýär. Bar zady agyryzasyz bolar ýaly ýerine ýetirjek bolup jan edýärler. Dem alşy garyn boşlugynyň üsti bilen, haýal we çuňdan. Sesi pes tembrli, szleýşiniň depgini örän haýal. Gürleýşi ýuwaş, yhlasly hem-de agramly, ol ýöne-möne zat barada dil ýarýanlardan däl. Sesi äheňi we tembri boýunça duýgulary bilen utgaşýandyr, gürlände bogaz sesleri duýulýandyr.

Hemişe hereketde (haýal we çalt hereketjeň). Golaý oturýar, galtaşmagy (ýakyn aralyk saklamagy) halaýar. Iligini ellemek, tırsegini tutmak, gezim etmek, ellerini owkalamak endigi bar. Hereketlerinde meňzetme ümlerini ulanýar.

KINESTIK tipli adamlar 40 sekuntadan artyk hereketsiz halda durup bilmeýär. Köp ulanýan, esasy sözleri: «meni men edýän zat şu», «agyr, ýyly, sowuk, turşy, ýeňil» (adam).

Eden işini «gaýratly işledik, gowam ýadadyk» diýleniň çelgisinde däl-de, ýadawlygynyň çeninde görýär. Işe aýny wagtynda başlaýar.

Dünýäni duýgularynyň üsti bilen özleşdirýändigigi üçin keýpi-de duýgularyna görä bolýar. Gürrüň berýärkä, pantomimikany (sözsüz hereketleri) ulanýar. Ýatkeşligi edil hereketjeňligi kysmy.

Aslynda, sap wizual tipli, audial tipli ýa-da kinestik tipli adam bolmaýar. Kabul edilişin başga-da köpdürlülükleri (görnüşleri) bar. Ýöne kabul edilişin ýokarky üç wekili adamlaryň hüý-häsiýetinde in aýdyň saýlanýan görnüşleri. Biziň adam häsiýetiniň hilleri boýunça ýokarda durup tiplerimizi gürrüňdeşlik mahalynda kesgitläp bolýar.

NLM — neýrolingiwistik maksatnamalaşdyrys ol ýa-da beýleki adam bilen gerekli derejede aragatnaşyk guramak üçin, onuň haýsy tipe degişlidigini anyklamaga kömek edýär: wizuala — görkezmeli, audiala — düşündirmeli, gürrüň bermeli, kinestige — ýagdaýa gowy girişer ýaly bilelikde işlemeli.

Žurnalistler üçin habar alýar adamsy bilen gowy gatnaşyga girmek örän wajyp bolup durýar. Reprezentatiw sistema nazaryýetini ulanmak bilen, žurnalist öz söhbetdeşiniň dünýäni neneňsi kabul edýändigine göz ýetirýär, şol bir wagtyň özünde onuň bilen ýakymly gatnaşyga girip, «şonuň dilinde gürleşmegi» başarýar. Aslynda, žurnalist diňe bir adam bilen däl, eýsem köpçülik — auditoriýa bilen hzem «bir dilde gürleşmegi» hem başarmaly.

Munuň üçin netijeli, haýyrly tekst taýýarlamagyň gerekdigi ýatdan çykarylmalý däl. Sözler mazmun toplumyna eýedir. Sözler bar — hakykat düşünjesini beýan edýändir, sözler bardyr — wakalary, hadysalary beýan edýändir. Söz manysyny we many çykarmagyň ummasyz gerimi žurnalist üçin «suw asty daş» ýalydyr. Wakalardyr hadysalar dürlüçe sözler bilen atlandyrylyp bilner. Şu jähtdenem,

neýrolingiwistik programmalaşdyrylyşda söz kabul edilişini iki modeli bar: metamodel we Milton-model.

«Metamodel — bu diliň gepleşikde goýberilen ýoýulma, umumylaşdyrma we sypdyrma ýaly ýagdaýlar arkaly ýüzleý many aňladýan örümlerini ýüze çykarýan modeldir. Metamodel nätakyk dili şübhelenmä duçar edip, dili anyklaşdyrýan, onuň deslapky başdangeçirmeler, «çuňňur düzümler» bilen baglanyşygyny dikeldýän anyklaşdyryjy soraglardan ybarat bolýar.(5) Metamodelden peýdalanmagyň iň ýerlikli usuly ony öz içki dialogynda (gepleşiginde) ulanmakdyr. Žurnalistlik tekstini taýýarlaýarka, awtor öz-özüne sorag bermek arkaly mazmuny doly açmalydyr (tekst interwýu däl halatynda). Awtor öz tekstiniň mazmunyna näçe aýdyň düşüňän bolsa, ol köpçülik üçin şonça-da düşnükli bolar.

«Milton-model — gürründeşiniň başdan geçirýän duýgularyna goşulyşmak we onuň aňladyň goruna aralaşmak üçin gümrük söz gurluşlaryndan ussatlyk bilen peýdalanmakdyr» (6). Žurnalistikada Milton-model informasiýa almak üçin ulanylyp bilner. Bu, esasan hem, gahrymanyň şahsyýetini açyp görkezýän çeper publisistik žanrlar üçin ýörgünlidir.

Žurnalist netijeli teksti taýýarlamak üçin sözleri many gory bilen, doly bilmeli we «many susmagy» başarmaly, şeýle hem onuň pikir ýöretmesi aňrybaş takyk bolmalydyr, logiki kanuna eýermelidir, şeýle-de, tekstiň maksadyny, niýetini we degişli meseläni aýdyň bilmelidir.

NLM-niň žurnalistler tarapyndan ulanylyan ýene bir usuly — ýakoreniýedir. «Ýakoreniýe («labyr oklanma», saldam bermek — G.J.) — islendik höweslendirilişni ýa-da wekilçiligiň (ol ýa beýleki tipdäki adamyň) käbir garaýyş

bilen baglanyşykly bolmagyna täsir edýän we onuň döreme hereketini goldaýan ýagdaýdyr. Ýakoreniýe özakymlaýynam döräp biler, ýörite-de gurnalyp bilner»(7). (Biz «Ýakorýa» diýlen jümläniň ýerine «saldam» diýen sözi ulanmakçy—G.J.) Saldamlar aýdyň gylyk-häsiýeti, fiziki we ruhy ahwaly döremegine goltgy berýän (höweslendirýän) täsirdir. Bu höweslendiriş bar zady: görüňän keşbi, tagamy, ysy, duýgulary aňlap biler. Saldamlar birnäçe görnüşde bolup bilerler: biygytyýar, meýilleşdirilen, fobiki (gorkup-ürkmek netijesindeki). Biygytyýar saldam haýsydyr bir ýagdaýyň ýa-da aladanyň netijesinde döräp biler. Meýilleşdirilen saldlar soňsuz endikleriniň başlangyjy bolýarlar. Fobiki saldlar bolsa gazanylan gorkynyň miwesidir, ol oňlanmaýan saldlaryň mysalyndandyr.

Saldamlary reflekt hereketler bilen deňeşdirýärler. Biz köp saldlary aňastaňymyzda özleşdirendiris we olar biziň keýpimize, özümizi alyp barşymyza we durmuş keşbimize täsir etmek bilen «işleýär». NLM-iň tehnologiýasy şol saldlary üýtgetmäge, «peýdaly» saldlary edinmäge we gereksizlerinden saplanmaga kömek edýär.

Edil adamlaryň bolup-bitişleri boýunça dürli tipli wekiller boluşlary ýaly, saldlaram wizual, audial we kinestiklere bölünýärler. Wizual saldam — aňda şöhlenen islendik şekil. Audial — hakyda ýeten (içki, daşky) islendik ses. Kinestik — islendik duýgy.

Habar beriş serişdeleri öz işinde saldlary ýygy-ýygýdan ulanýarlar. Bu ulanyş habar beriş serişdesiniň görnüşine (neşir, tele, audio) bagly. Neşirýat görnüşindäki serişdeler wizal saldlary (suratlar, şriftler), kähalatlarda duýgy saldlaryny (kagzyň dykyzlygy, duýga gelüwliligi)

ulanýarlar. Neşirde maketleme, makalalaryň ýerleşdirilişi, rubrikalary, neşiriň öz görnüşi, formaty, reňkleri saldam bolup hyzmat edýär. Köçeki we ýaşyl pressa diýilýänleri ýagty reňkleri we «çyrlap çagyryan» sözbaşylaryndan, suratlaryndan tanap bolýar. Resmi neşirler salyhatly görünýär. Olarda brend we beýleki bazowyý reňkler, suratlar, kollažlar we sütünler ulanylýar. Şeýle-de okyjylar köpçüliginiň nazaryny göz önünde tutýan neşirler hem bar: aýallar žurnaly erkekleriňkiden, çagalaryňky žemgyýetçilik-syýasy neşirlerden tapawutlanýar.

Radio we telewideniýe wizual we audial salamlary ulanýar. Ýelbetde, radioda diňe audial saldamy peýdalanyp bolar (käbir tekstleriň habarlyk we duýguly ýüküni ýetirmek üçin saz ulanmak). Telewideniýede iki saldam birbada ulanylyp, wizuala-da, audiala-da birugra täsir edip bolýar. Saz ýa-da söz astynda goýberilip, yzly-yzyna üýtgäp duran görnüşler duýga güýçli täsir edýär.

Saldamlar pikirlerini jemlemäge, özüni ele almaga we belli bir ýagdaýa gelmäge kömek edýär. Habar beriş serişdesi üçin bu zatlar wajypdyr, çünki informasiýalary kabul etmek adamyň ýagdaý-durmyna bagly. Mysal üçin «Watan» habarlar gepleşiginiň dowamynda eýýäm birnäçe ýyldan bäri görnüşleriň we sazyň şol bir kesgitli böleklerinden peýdalanýlar. Millionlarça türkmenistanly üçin bu habarlary kabul etmegiň belli bir ýagdaýyna gelmäge kömek edýän saldam.

NLM-iň tehnikalaryndan peýdalanmak bilen, žurnalist öz pozisiýasyny, kabul ediş çygryny kesgitlemegi başaryar. Eger onuň ýagdaýy obýektiw kabul edişe päsgel berýän bolsa, ol refreýmingi amala aşyryp biler. Şeýle hem, žurnalistbelli bir adam ýa-da adamlaryň topary bilen

gatnaşyga girip, söhbede çekip we düýp mazmuny anyklap biler. Metamodeliň lanylmagy gürründeşlikde we teksti taýýarlamakda žurnalistiň zähmetini görnetin ýeňledip hem-de işiň ähmiýetini artdyryp biler. Milton-modeliň ulanylmagy bolsa, gürründeşiň kabul ediş ýagdaýyny kesgitlemäge ýardam eder we täze faktlary aýdyňlaşdyrmaga kömek eder. Žurnalistikada saldamlaryň ulanylmagy žurnaliste we çap edilýän makalalara bolan ynamy güýçlendirmäge, tekstleri okalmaga gaýym etmäge ýardam berer.

EDEBIÝATLAR

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky, söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
2. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal, Aşgabat, 2007.
3. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Rarahatçylyk, döredejilik, progres syýasatynyň dabaralanmagy. Aşgabat, 2007.
4. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy.. Aşgabat, 2007.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedən galkyndyrmak baradaky çykyşy. Aşgabat, 2009.
6. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerne tarap. Aşgabat, 2009.
7. Basarow B. Woprosy psihologii haraktera. Aşgabat. Ylym, 1997 ý.
8. Basarow B. we beýlekiler. Umumy psihologiýa. Çärjew, 1992 ý.
9. Dobrowiç L.L. Obşeniýe kak nauka i iskustwo. M., 1980.

10. Krupnow A.I. Psihologiçeskiýe proýawleniýe i struktura temperamenta. M., 1992.
11. Kolodzin A. Kak žit posle psihologiçweskoý trawmy. M., 1992.
12. Rektaş Z. Basarow B. Gözellik terbiýesi. Aşgabat. Ylym, 2004.
13. Şmidt P. Iskusstwo obşeniýa. M, 1992.
14. Stouž E. Psihopedagogika. M, 1994.
15. Pedagogiçeskaýa i wozrastnaýa psihologiýa. M., 1998.
16. Wwedeniýe w neýrolingwistiçeskoýe programmirowaniýe. Noweýşaýa psihologiýa liçnogo masterstwa. 1999/Džozeff O.Konnor, Džon Seýmor/str.9
17. NLP. Polnoýe praktiçeskoýe rukowodstwo. 2000/Garri Older, Beril Hezer/ str.11
18. Iz lýaguşek w prinsy 2000/Bendler R.Grinder D./str.5
19. Wwedeniýe w neýrolingwistiçeskoýe programmirowaniýe. Noweýşaýa psiholdogiýa liçnogo masterstwa. 1999./Džozeff O,Konnor,Džon Seýmor/str.26
20. NLP. Polnoýe praktiçeskoýe rukowodstwo. 2000/Garri Older, Beril Hezer/str.201
21. Wwedeniýe w neýrolingwistiçeskoýe programmirowaniýe. Noweýşaýa psihologiýa liçnogo masterstwa. 1999/Džozeff O,Konnor,Džon Seýmor/,str.199

MAZMUNY

1. GIRIŞ	
PSIHIKA HAK YNDA UMUMY DÜŞÜNJE.....	7
2. ŽURNALISTIKANYŇ PSIHOLOGIÝASY DERSI, ONUŇ OBÝEKTİ WE WEZIPELERI.....	13
3. ŽURNALISTIŇ PSIHOLOGIK MEDENIÝETI...32	
4. PSIHOLOGIÝANYŇ WEZIPELERI WE METODLARY.....	46
5. ŞAHSYÝETIŇ PSIHOLOGIÝASY.....	52
6. EMOSIÝALAR WE DUÝGULAR.....	66
7. TEMPERAMENT.....	77
8. SÖZLEÝIŞ.....	84
9. PSIHOLOGIÝANYŇ BAGLAG METODLARY.....	106
10. NEÝROLINGIWISTIK MAKSATNAMA WE ŽURNALISTIKA.....	110
11. EDEBIÝATLAR.....	121